

## עבד אלרחמן מרעי ועאדל שקור

### בעתות מלחמה ובעתות שלום : לימוד העברית בארצות ערב

מבוא : רקע תיאורטי

מאמר זה נועד לבחון את סוגיית רכישתה של השפה העברית וידיעתה בקרב דוברי הערבית בארצות ערב השונות כשפה זרה. במבוא זה נתייחס להוראת השפה בכלל ולגורמים המשפיעים עליה, ובהמשך נעמוד על מקומה של העברית כשפת מיעוט במזרח התיכון ומידת החשיפה לשפה זו והנכונות ללמוד אותה ולתקשר בה.

השפה מלווה כל רגע בחיינו, ומשמשת אמצעי תקשורת ראשון במעלה בכל החברות האנושיות. השפה נועדה בראש ובראשונה להעביר מסרים בצורה היעילה ביותר.<sup>1</sup> נוסף על כך, השפה אינה משמשת כאמצעי תקשורת בלבד בין בני אדם, אלא אף ממלאת תפקידים חשובים, כגון העברת אמונות, דעות, ערכים ואידיאולוגיות.<sup>2</sup>

רוב לשונות העולם אינן מבודדות. מלחמות וכיבושים, יחסי מסחר, קשרים פוליטיים בין מדינות, הגירה מרצון ובכפייה ומגעים עם שכנים דוברי שפות אחרות גורמים להשפעות הדדיות ניכרות בין השפות. עדות לכך נמצאת בהיסטוריה הארוכה של המזרח התיכון ושל עמי כל יבשות המזרח.<sup>3</sup> מחקרים שונים<sup>4</sup> הראו, כי אחת המטרות החשובות של לימוד שפה שנייה או זרה היא לאפשר תקשורת טובה יותר בין בני אדם הבאים מרקע תרבותי שונה ודוברים שפות שונות. השפה ממלאת תפקיד מכריע באינטראקציה חברתית ובהעברת קודים וערכים תרבותיים וחברתיים. החשיפה לשפת האחר, הנכונות ללמוד אותה ולתקשר עם דובריה, יכולים לסייע במיתון קונפליקטים בין קבוצות ואף לעודד שינוי של עמדות שליליות בתוך הקבוצה.<sup>5</sup>

רכישת שפה נוספת או זרה הינה תהליך אשר במהלכו אדם (ילד או מבוגר) לומד שפה חדשה על מנת לשלוט בה, בנוסף לשפה הראשונה – שפת האם, שבה הוא כבר שולט. רכישת השפה תלויה בגורמים רבים המשפיעים על קליטתה ועל השימוש בה.<sup>6</sup>

<sup>1</sup> לואיס 1992, עמ' 106.

<sup>2</sup> רחמן 2002, עמ' 4457.

<sup>3</sup> דובינר 2012, עמ' 24.

<sup>4</sup> שורצולד 2015, עמ' 58 ; יאשימה ואחרים 2004, עמ' 121.

<sup>5</sup> בקרמן והורנוזיק 2004, עמ' 393.

<sup>6</sup> דובינר 2012, עמ' 14.

בראש הגורמים עומדת המוטיבציה, מושג המתייחס לרצון להשקיע זמן ומאמץ בפעילות מסוימת, גם אם הדבר כרוך בקשיים או באי-הצלחות.<sup>7</sup> מוטיבציה הקשורה ללימוד שפה מתבטאת במאמץ, שמוכן הלומד להשקיע בלימודה, ובעמדות שלו כלפיה.<sup>8</sup>

הגורם השני ברכישת שפה נוספת הוא הגורם החברתי-תרבותי. שפה היא קבט מרכזי של זהות אישית וממלאת תפקיד חשוב ביחסים בין קבוצות, כשנוצר מגע בין לשונות ותרבויות. היחסים יכולים להשתנות בסביבות שונות מבחינה פוליטית ואף להשפיע על הנכונות לרכוש את השפה.<sup>9</sup> ספולסקי ציין, כי להקשר החברתי יש חלק דומיננטי ברכישת השפה הנוספת, והוא מכתיב את קצב ההתקדמות בתהליך לימוד השפה.<sup>10</sup> השפה היא כלי הביטוי הראשי של כל תרבות, ויש קשר הדוק בינה לבין המושג 'זהות'.<sup>11</sup> השפה היא אחד הביטויים החשובים ואחד המאפיינים הבולטים של קבוצת זהות. נתחומי מציין, כי זהותנו נקבעת על ידי תנאים היסטוריים שאנו נולדים לתוכם ומעוצבים באמצעותם.<sup>12</sup> מכאן שהשפה היא נדבך חשוב בתהליך ההבניה והגיבוש של זהות קבוצתית, ויש לה תפקיד גם בהבעת עמדה כלפי דובריה וכלפי תרבותם.

הגורמים הנוספים העשויים להשפיע על רכישת שפה הם:

1. הגיל – פריאור מציין, כי הילדים המתחילים ללמוד שפה חדשה בגיל צעיר מצליחים לרכוש אותה בקלות יחסית.<sup>13</sup>
2. הבדלים מגדריים – מחקרים שנערכו בעניין זה מלמדים על יתרון בולט לבנות בהשוואה לבנים.<sup>14</sup>
3. רמת החשיפה אל שפת היעד – תיאוריות רבות על רכישת שפה מבוססות על הנחת יסוד זו. כדי ללמוד שפה, על הלומד להיות מסוגל להבין מסרים (טקסט), הנקלטים באופן יעיל כאשר הלומד בא במגע עם דוברי השפה.<sup>15</sup>

לדברי יאסר סולימאן, כוחה של השפה בולט יותר במוקדי סכסוך. השפה איננה רק צינור להפצת האידאולוגיה, אלא היא חלק בלתי נפרד ממנה. היא תורמת להתהוותה של האידאולוגיה ולמינופה ומשמשת כלי לנטיעתה בתודעת הבריות. כוחה של השפה ניכר

<sup>7</sup> עשור 2001, עמ' 168.

<sup>8</sup> אנדי והאשם 2021, עמ' 1669.

<sup>9</sup> שליפר ר' 2014, עמ' 185–200.

<sup>10</sup> ספולסקי 1988, עמ' 377–396.

<sup>11</sup> אלון 2010, עמ' 276.

<sup>12</sup> נחתומי 2003, עמ' 139–152.

<sup>13</sup> פריאור 2012, עמ' 10.

<sup>14</sup> פיין ולין 2011, עמ' 434.

<sup>15</sup> דובינר 2012, עמ' 13–22.

גם בשליטה באחרים. היא מרכיב מרכזי ביחסי הכוחות, ושליטה בה משנה את יחסי הכוחות. במקביל, שפה יכולה לשמש גשר בין תרבויות ובסיס ליצירת אימון, בייחוד במקומות שבהם הוא חסר כמו במצבי קונפליקט חברתי.<sup>16</sup> השפה היא רכיב משמעותי בזהות הלאומית, החברתית והתרבותית של בני האדם. נושא הזהות עולה לרוב כנושא מרכזי בשיח על הגלובליזציה של השפה בעת התמודדות בין קבוצות בעלות זהות שונה. לדברי אמארה, אתניות וסובלנות כלפי זהויות אחרות קשורות למידת הביטחון שממנה נהנות הקבוצות ולאופן שבו החברים עצמם תופסים את זהותם. ככל שחברי הקבוצה ירגישו בטוחים יותר, הם יהיו חיוביים יותר כלפי זהותם וסובלניים יותר כלפי קבוצות אחרות.<sup>17</sup>

#### א. הקשר של הקהילות היהודיות לשפה העברית בארצות ערב

אחד היסודות בהתעוררות הלאומית של עם ישראל בשלהי המאה הי"ח היה הידוק הקשר אל השפה העברית, הן מבחינת הכרת כלליה הדקדוקיים והן מבחינת השימוש בה כשפת דיבור וכשפת יצירה.<sup>18</sup> עם צמיחת התנועה הציונית בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים, חזרה השפה העברית לתפוס מקום חשוב ביצירות היהודיות, לא רק באירופה, אלא גם בצפון אפריקה.<sup>19</sup> יוסף יובל טובי חקר את הקשר בין השפה העברית ליצירה היהודית בתוניסיה, באלג'יריה ובלוב, והוכיח את הקשר העמוק של יהדות צפון אפריקה לשפה העברית ולארץ ישראל.<sup>20</sup>

הלשון הדבורה של היהודים בצפון אפריקה היתה ערבית בלהג מיוחד שאפיין את הקהילה המקומית. שפת הכתיבה היתה ערבית-יהודית (ערבית באותיות עבריות). למרות ששפה זו מבוססת על הערבית, היא כללה גם מלים מן הדיבור העברי ומן ההגות היהודית. מכאן קביעת משה בראשר, כי לעברית היו חיים בתוך המרכיב העברי בלשונות היהודים.<sup>21</sup> התשתית של מרכיב זה ברוב לשונות היהודים בעיקרה בנויה ממלים ומצירופים ואף מפתגמים הכוללים מלים רבות שנשאלו מן המקורות של ספרות עם ישראל. רכיב זה עבר מלשון יהודית אחת ללשון יהודית אחרת. ועפרה תירושבקר מדגישה כי היסודות העבריים שחדרו אל השפה הערבית לא שינו את המבנה שלה, אלא

<sup>16</sup> סולימן 2004, עמ' 24.

<sup>17</sup> אמארה 2018, עמ' 4.

<sup>18</sup> טובי תשס"ט, עמ' 269.

<sup>19</sup> ברב תשפ"ג, עמ' 355.

<sup>20</sup> טובי תשע"ה, עמ' 123–131; טובי תשס"ט, עמ' 291–293; טובי תש"ף, עמ' 286.

<sup>21</sup> בראשר תשע"ה/ז, עמ' 10–11.

השתלבו בתוך המשפטיים הערביים והסתגלו למבנה השפה הקולטת.<sup>22</sup> השתלבות זו השתקפה בכל תחומי הלשון: הגייה, הדקדוק, התחביר ואוצר המלים. הקהילה היהודית בתוניסיה התעניינה מאוד בעברית, והספרות הערבית-היהודית כללה יצירה מקורית ומתורגמת, שירת נביאים, וכן סיפורת, שירי זמר וסוגות נוספות. מגוון החומר יצא בהפצה נמרצת: בספרים, בחוברות, בדפים בודדים ובעיתונים מסוגים שונים.<sup>23</sup> בשנת 1878 הופיע בתוניסיה שבועון בערבית-יהודית של יהודי תוניס, ומשנת 1884 החלו להופיע באופן סדיר בלשון הערבית-היהודית בתוניסיה.<sup>24</sup> אחרי מלחמת העולם הראשונה התחזקה הפעילות הציונית בתוניסיה, ושליחים מטעם המוסדות הציוניים בארץ ישראל הגיעו לתוניסיה, וביניהם מורים לעברית, אשר פעלו ללימוד השפה העברית.<sup>25</sup> ההתעניינות בעברית היתה בולטת יותר בקרב חכמי יהודי ג'רבה מאשר בתוניסיה הברירה ובערים אחרות בצפון.<sup>26</sup> בקהילה זו, לימוד העברית לא נעשה כשפה זרה אלא כפעולה טבעית הממשיכה את מסורת לימודי המקורות היהודיים ואף נתחברו ספרי לימוד ייחודיים להגשמת מטרה זו.<sup>27</sup>

היהודים באלג'יריה היו מעורבים בתרבות הערבית-היהודית, והם פרסמו את העיתון היהודי הראשון במגרב – 'אדזירי', שהופיע באלג'יר בשנת 1870, שבועון דרלשוני שכלל 8 עמודים, 5 עמודים כתובים צרפתית ו-3 עמודים כתובים בערבית-יהודית אלג'יראית.<sup>28</sup> האליטה הרבנית המקומית ביהדות אלג'יריה פעלה למען הזהות היהודית והחינוך היהודי בכל האמצעים שעמדו לרשותה. הם ייסדו את ה'האגודה של חובבי עברית' אשר תלמידיה מילאו תפקיד חשוב בהוראה ובהדרכה תורנית בקהילות שונות באלג'יריה. נוסף על כך, היתה שותפות בין חכמי אלג'יריה וחכמי ארץ ישראל שתרמה לעיצוב זהותם הלאומית של יהודי אלג'יריה ולהנחלת סוג של נאמנות יהודית שאפשרה להם לשוב ולהיות עבריים.<sup>29</sup>

קהילת יהודי טריפולי היתה מן החלוצות שבקהילות צפון אפריקה בהוראת העברית לדור הצעיר.<sup>30</sup> הן מימשו מטרה זו באמצעות הוצאתו לאור בטרפולי של כתב העת

<sup>22</sup> תירושבקר תש"ן, עמ' 332.

<sup>23</sup> חזן תשע"ג, עמ' 23–25.

<sup>24</sup> הטל תשמ"ד, עמ' 95.

<sup>25</sup> סעדון תשפ"ה, עמ' 185.

<sup>26</sup> טובי תשע"ה, עמ' 118.

<sup>27</sup> טובי תשס"ט, עמ' 293; טובי תש"ף, עמ' 286.

<sup>28</sup> הטל תשמ"ד, עמ' 89–90.

<sup>29</sup> שרביט תשע"ט, עמ' 315–316.

<sup>30</sup> טובי תשע"ו, עמ' 79–80.

הדידקטי, השבועון "למדו עברית" בשנים 1933–1934. לאחר מכן נדפס הירחון 'ניצנים' שתוכנו "ליקוטי שיחות בשביל התלמידים העברים", שיצא לאור בשנים תש"ה–תש"ח (26 גיליונות).

לא היתה במזרח התיכון קהילה יהודית כה מגוונת מבחינת קהילות המוצא של חבריה, לשונותיה, משלחי ידה והשקפותיה כקהילה היהודית במצרים בעת החדשה. היהודים במצרים היו מעורבים בחיי התרבות המצרית<sup>31</sup> היהודים שחיו בארצות האסלאם דיברו ערבית יהודית, שהעברית משמשת בה מרכיב חשוב. למשל, הצורפים היהודים במצרים יצרו שפת סתרים שהיתה מובנת רק להם, והיא בשימוש כיום בפי צורפים מוסלמים ונוצרים במקומות שונים במצרים, וכן בפי סוחרים שאינם צורפים באזור כ'אן אלכ'לילי בקהיר.<sup>32</sup>

מצרים נחשבת לאחת הארצות שבה נשתמרו כתבי יד וספרים שנכתבו בעברית בין המאה התשיעית לבין המאה הי"ט, וזאת בגניזה הידועה בשם 'הגניזה הקהירית' בעליית הגג של בית הכנסת בן-עזרא. חלק מכתבי היד הם תעודות המתארות את מצב היהודים היכולות לשמש כעדות היסטורית. למשל, אפרים אורבך פרסם תעודה עברית ממצרים משנת 1302 בת שני עמודים: העמוד הראשון מתאר את הנילוס שמימיו היו מעטים והרעב פקד את מצרים ובעקבות כך נדלדלו התעשייה והמסחר ומצרכי האוכל התייקרו; והעמוד השני מכיל תפילה לאל שירחם על עמו, יישא לעוונותיו, יברך את תבואתו וירבה את פרי העץ ותנובת השדה.<sup>33</sup>

לדברי יוסי אמיתי, ההתעוררות הלאומית של הקהילה היהודית במצרים גברה בתחילת המאה העשרים.<sup>34</sup> בשנת 1908 נוסדו באלכסנדריה אגודות ציוניות מובהקות – 'בני ציון' ו'צעירי ציון', שהצהירו על דביקותן בתכנית הפוליטית של הקונגרס הציוני הראשון. אחרי מלחמת העולם הראשונה הופיעו במצרים כמה עיתונים ציוניים בשפה הערבית וכתב עת בצרפתית שהחל להופיע בשנת 1921 ואף היתה התעניינות בשפה העברית.

<sup>31</sup> ביזאוי תשס"ז, עמ' 161–178; ביזאוי תשע"ה, עמ' 23–25.

<sup>32</sup> רוזנבאום תש"ן, עמ' 115–153.

<sup>33</sup> אורבך א' תרצ"ט, עמ' 349–350.

<sup>34</sup> אמיתי 1999, עמ' 71.

## ב. העברית כשפת מיעוט במזרח התיכון

תרבות האסלאם ממליצה על ידיעת שפתו של האחר, שבאים עמו במגע. ביטוי ערבי קדום ממליץ לשלוט בשפתו של האויב מפני שהדבר מקנה הגנה מפניו.<sup>35</sup> אך בפועל חכמי האסלאם בדורות הקודמים מעולם לא רכשו את ידיעת העברית כדי שיוכלו לעיין בעצמם ובאופן בלתי תלוי במקורות היהודיים. לדעת יוסף יובל טובי, יחס המלומדים המוסלמים ליהדות כרוך במתח דתילאומי מאז ראשית האסלאם, וכי חכמי האסלאם לא התעניינו בהכרת היהדות:<sup>36</sup>

הם לא תרגמו את התנ"ך לערבית, ולא התעניינו בתולדות עם ישראל. במידה מועטה שרכשו ידיעה כלשהי במקורות היהודיים, לא נעשה הדבר אלא מתוך רצון להתפלמס עם היהדות ולהשמיץ את עם ישראל, ולרוב נעשה הדבר תוך כדי גילוי בורות וחוסר הבנה של המקורות היהודיים, כגון כתבי הפלסטר נגד היהודים והיהדות של המלומד המוסלמי הגדול אבן חזם בספרד (994–1064).

ואילו בתקופה החדשה, במציאות של המזרח התיכון, העברית היא שפת מיעוט ובעיני ארצות ערב היא אף שפת אויב; זאת בשל הסכסוך המתמשך בין הישראלים והפלסטינים שהחל טרם קום המדינה בשנת 1948. סוגיית לימוד העברית מעוררת כעס בקרב חלק גדול מבני האומות הערביות והאסלאמיות כלפי מדינת ישראל המתנגדת להקמת מדינה פלסטינאית. על כן היחס שמפגינים רבים בעולם הערבי כלפי לומדי העברית מורכב, והוא מונע על ידי שני שיקולים מרכזיים דיכוטומיים:

1. העברית היא שפת אויב ולא שפת השכן, כפי שהיהודים מתייחסים אל השפה הערבית בארץ. לימוד העברית נחשב לתהליך קולוניאלי המאיים על מדינות ערב מכיוון שהוא חלק אינטגרלי מן הפרויקט הציוני ומן היישות היהודית.<sup>37</sup> המתנגדים ללימוד העברית מאשימים את לומדיה בבגידה, הואיל והלימוד מקדם את תהליך הנורמליזציה עם ישראל

<sup>35</sup> אלון 2010, עמ' 281. יש לציין, כי על פי המסורת, ת'אבת בן יוד, מן המקורבים לנביא מוחמד, נצטווה ללמוד את העברית כדי לנהל שיחות עם היהודים, והצליח ללמוד אותה במשך שלושה חודשים.

<sup>36</sup> טובי תשפ"ב, עמ' 259.

<sup>37</sup> אמארה 2018, עמ' 145. למרות חשיבותה של הלשון הערבית בישראל, חלק גדול מן החברה היהודית רואים בערבית שפת אויב המייצגת תרבות של עם נחות, וקידום הוראתה נעשה משיקולים אסטרטגיים-לאומיים (מנדל 2020, עמ' 14). יתרה מזו, בישראל מנסים לכרסם במעמדה של השפה הערבית על ידי 'חוק הלאום' שנחקק בכנסת ביולי 2018, במטרה לחזק את השפה העברית כשפה אקסלוסיבית ולהנציח את זהותה של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי. לדעת נטלי איקון, חוק הלאום עיגן את מעמד הערבית בישראל בדרך מסוכנת ושגויה (איקון 2019, עמ' 123–141).

ועשוי לשמש עילה להזדהות עם מדינת ישראל ולהצדיק את קיומה על חשבון העם הפלסטיני, תוך כדי ניכור לרגשות הלאומיים של האוכלוסייה בארצות ערב. בהקשר זה, החשש הוא מהשפעת לימוד העברית על זהותם הלאומית של הלומדים.<sup>38</sup>

חלק גדול מן האנשים בעולם הערבי שלא נחשפו ללימודי העברית אינם מכירים את התרבות הישראלית, ופשוטי העם תלויים במדיה הפופולרית המאפיינת עבורם את האויב הציוני. השימוש ב'דימוי האויב' נועד להשפיע על דעת הקהל לתמוך במדיניות הכללית של המנהיגים ולשכנע את הציבור שארצם נלחמת מלחמת צדק. מהלך זה נעשה בפועל באמצעות טיפוח של רגשות נאמנות ופטריוטיות לאומה הערבית כדי לשחרר את האדמות הערביות שכבשה ישראל ולהקים את המדינה הפלסטינית. בעיני רבים, העברית היא שפת הכובש המשכנעת את העולים היהודים החדשים ואת האזרחים הוותיקים בצדקת קיומה של מדינת ישראל על אדמות ערביות; ומכאן, השפה ממלאת תפקיד קולוניאלי במזרח התיכון, כפי שהיתה האנגלית בתקופת המנדט.<sup>39</sup>

2. העברית היא שפה שכנה ומן הראוי ללמוד אותה. התומכים בלימוד העברית סבורים שההתנגדות ללימוד השפה נובעת בעיקר משיקולים סובייקטיביים אמוציונליים, ופחות משיקולים אובייקטיביים. חוסר התעניינות גורף בשפה העברית מוביל לבורות ולחוסר הבנה של החברה הישראלית, ומשפיע במישרין על רכישת כלים ועל אסטרטגיות להתמודדות עם הסכסוך הישראלי-הערבי באופן רציונלי. רצונם של מרבית המעוניינים בלימודי עברית נובע מן התפיסה, שדיעת שפת האויב היא לטובת צרכים אסטרטגיים, כלומר כלי למאבק בו. אכן, לאחר שישראל הפכה להיות עובדה קיימת, החלו בארצות ערב השכנות לישראל להתהוות על סוד עוצמתה וגילו עניין הולך וגובר בחקר שפתו ותרבותו של האויב הציוני.<sup>40</sup> המצדדים בלימודי העברית ציינו, כי כך נהגה ישראל בהקימה מכונים לחקר השפה הערבית ותרבותה, שעסקו בתרגום של טקסטים ויצירות ספרותיות לעברית.<sup>41</sup> ידע זה שימש את זרועות הביטחון הישראליים בהתמודדותם עם הערבים בתוך מדינת ישראל ומחוצה לה.

ההתעניינות בלימוד השפה העברית בארצות ערב בא לידי ביטוי בסדנה ייחודית שערך המרכז למחקרים ישראליים בעמאן, בירת ירדן, ב-22 בדצמבר 2016, בהשתתפות

<sup>38</sup> עובידאת 2005, עמ' 11.

<sup>39</sup> עבדאלג'אד ואלחק 1997, עמ' 415–433; אלחק 1999, עמ' 48.

<sup>40</sup> פיאל 2014, עמ' 175–192.

<sup>41</sup> סעיד 2017, עמ' 86–89; פיאל 2005, עמ' 129–152.

מרצים וסטודנטים ממצרים, מעיראק, מסעודיה ומירדן. במסמך הסיכום של הסדנה נוסחו יעדיה של רכישת השפה העברית:<sup>42</sup>

לפתח את לימוד השפה העברית בעולם הערבי, להבין את התוכן של שיעורי השפה העברית שנלמדים באוניברסיטאות הערביות, להבין עד כמה לימוד העברית בעולם הערבי סייע לשפר את ההבנה בנושא מדינת ישראל והחברה הישראלית, וכמובן לאפשר סיעור מוחות לגבי האתגרים, ההזדמנויות והסיכונים הטמונים בלימוד השפה העברית.

הסכסוך הישראלי-פלסטיני משפיע על היחסים בין מדינת ישראל לבין מדינות ערב. אך על אף הסכסוך נערכים שיתופי פעולה אזוריים בין יהודים לערבים. קיבריק ולוי<sup>43</sup> טענו כי מרחבי פעולה אזוריים, גלויים וסמויים, פועלים בין ישראלים לתושבי מדינות ערב בתחומי סביבה, ספורט, תיירות, דת ומורשת, סיוע הומניטרי, רפואה, מדע ומחקר.<sup>44</sup> שינוי משמעותי בסכסוך הערבי-ישראלי התחולל בזירת היחסים בין מצרים וישראל בחתימת הסכם השלום ביניהן בשנת 1979.<sup>45</sup> מגמה זו הולכת וגוברת בקרב מדינות אחרות, ועל כך קובע אייל זיסר, כי חלו שינויים במערכת היחסים בין ישראל לבין שכנותיה הערביות בעשורים האחרונים. להלן סיכום שלבי תהליך השינוי הזה לדברי אייל זיסר:<sup>46</sup>

סיפור מערכת היחסים בין ישראל לבין שכנותיה הערביות מאז קמה במאי 1948 הוא אפוא סיפור של מעבר מעוינות, איבה ואף דחייה להשלמה, גם אם לעיתים בלית ברירה, לנכונות לחיות בדרכים ובשלום, לבסוף אף לרצון משותף לקדם שיתוף פעולה, שבחלקו הוא בעל ממדים אסטרטגיים, נוכח אתגרים ואיומים משותפים.

ובכן, בניגוד למה שהיה בעבר, בחלק מן העיתונים בעולם הערבי יש מדור יומי או שבועי תחת הכותרת *إسرائيليات* ('אֶסְרַאִילִיַּאֲת' = עניינים ישראלים), שמתפרסמו בו כתבות מן העיתונות הישראלית הפופולרית בתרגום לערבית ובציון שם הכותב הישראלי ושם העיתון שבו פורסמה הכתבה. כמו כן, פוליטיקאים, עיתונאים ואנשי מחקר ישראלים

<sup>42</sup> קייס 2017. מרצה מצרי שהשתתף בסדנה אמר: "אם הידע על החברה הישראלית חיוני עבור האזרחים הערבים בעתות מלחמה, הרי הוא יותר הכרחי בעתות של שלום". מרצה עיראקי הדגיש: "לימוד השפה העברית הפך להיות צורך דחוף עבור העמים שלנו". קייס תוהה, האם לימוד העברית אינו חיוני גם לצורכי מודיעין, עניין שלא התייחסו אליו בסיכום.

<sup>43</sup> קיבריק ולוי 2020, עמ' 2–20.

<sup>44</sup> יש לציין, כי במצב של מלחמה בין ישראל לפלסטינים, מגויסים מערכת החינוך, אמצעי התקשורת, הספרות, השירים, התיאטרון והקולנוע לאינדוקטרינציה אנטי-ישראלית.

<sup>45</sup> אורבך י' 2010, עמ' 158–187.

<sup>46</sup> זיסר 2020, עמ' 4.

מתראיינים בערוצי אלג'זירה ואלְעֶרְבִיָה – תחנות הטלוויזיה הערביות הפופולריות ביותר, וכן בעיתונות הערבית במדינות המפרץ. ברשתות החברתיות מתנהל ויכוח בין צעירים על מעמדה של ישראל באזור ועל זכותה להתקיים כמדינה לא־איובת.

### ג. החשיפה לשפה העברית ולתרבותה בארצות ערב

בתקופה החדשה יש חשיפה לשפה העברית בארצות ערב בשתי דרכים אלו:

1. פרסום ספרים העוסקים בישראל – לאחר התבוסה של צבאות ערב במלחמות והתחזקות מעמדה של ישראל, החלה התעניינות הולכת וגוברת בחברה הישראלית ונכתבו ספרים רבים שאפשר למיין אותם לשלושה סוגים: (א) ספרים שבהם ידע שפורסם בשפות זרות, בעיקר באנגלית.<sup>47</sup> בספרים אלה מתואר המצב החברתי והפוליטי בישראל, ובו תועתקו ביטויים עבריים לערבית באופן משובש;<sup>48</sup> (ב) ספרים שכתבו ישראלים בעברית ותורגמו לערבית בידי מתרגמים הבקיאים בעברית וללא שגיאות בתעתיק המלים העבריות;<sup>49</sup> (ג) ספרים שנכתבו בערבית על ידי יוצרים ערבים, המומחים לענייני ישראל, ובהם תעתיק בערבית למלים העבריות.<sup>50</sup>

2. אמצעי התקשורת – מאז שנות התשעים במאה הקודמת החלה להתפורר התקשורת הממלכתית שכוונה בידי השלטון. זאת בעקבות תפוצת ערוצי הטלוויזיה הפרטיים

<sup>47</sup> ברוב המגעים בין ישראלים לערבים שימשה הלשון האנגלית להידברות, בהיותה מוכרת לשני הצדדים עקב מעורבות צדדים נוספים במשא ומתן שתוצאותיו נועדו להיות מוצגות ומיושמות בזירה הבינלאומית, ואולי אף משיקולים של הכבוד הלאומי (אלון 2010, עמ' 279).

<sup>48</sup> דוגמה לכך, בספרו של אלסיד (1981), שהסתמך על המקורות באנגלית בביטויים האלה: חיפראת אופדימ – חברת עובדים (עמ' 329); هاشومير هاتزאניר – השומר הצעיר (עמ' 235); اينزل – אצ"ל (עמ' 430); زاهال – צה"ל (עמ' 436).

<sup>49</sup> כגון ספרו האוטוביוגרפי של ראש השב"כ לשעבר יעקב פרי (1999) שתרגם לערבית בדר עקילי בשנת 2001 בירדן. בספר זה נמצאות המלים האלה: هستدروت – הסתדרות; معاريف – מעריב; معراخ – מערך; ميام – מפ"ם; مفدال – מפד"ל; مزارحي – מזרחי; موشاف – מושב; سوليل يونيه – סולל בונה; راکاح – רק"ח; سفراديم – ספרדים; يديعوت آحرونوت – ידיעות אחרונות; هيو عيل – הפועל; كنيس – כנסת; بلماح – פלמ"ח; ועוד.

<sup>50</sup> לדוגמה, בספרו של שפיק אלגברא (1997) שהתמקד בבחירות בישראל, מובאים השמות של המפלגות בארץ ומלים אחרות בעברית באותיות ערביות: المفدال – המפד"ל (עמ' 110); جاهل – גח"ל (עמ' 112); أجودات يسرائيل – אגודת ישראל (עמ' 114); هتخيا – התחיה (עמ' 117); حيروت / الحيروت – חרות (עמ' 118); غوش إيمونيم – גוש אמונים (עמ' 119); ديجل هتوراه – דגל התורה (עמ' 127); تسومت – צומת (עמ' 132), الليكود – הליכוד (עמ' 151). דוגמה נוספת היא ספרו של אחסאן מרתצ'א (2006) שעסק בחימוש הצבא הישראלי: المرکافاه – המרכבה [=טנק] (עמ' 218); حيتس – חץ [טיל] (עמ' 220); تاعس – תע"ש [=תעשייה צבאית] (עמ' 226); الهستدروت – ההסתדרות (עמ' 225); لافي – לביא [=מטוס] (עמ' 258); شافيت – שביט [=לוויין] (עמ' 267); عاموس – עמוס [=לוויין] (שם), וכדומה.

וערוצי הלוויין שגרמה למהפכה תקשורתית בעולם הערבי. הדוגמה הבולטת לכך היא ערוץ אלג'זירה שסיפק לקהל חדשות, תוכניות אקטואליה, סרטים דוקומנטריים, סרטים לילדים, ערוץ באנגלית ועוד.<sup>51</sup>

אפשר להצביע על שני שלבים ביחסה של התקשורת בעולם הערבי אל העברית ואל דובריה בשלב הראשון, עד אמצע שנות התשעים במאה הקודמת, הוטל חרם על כל הקשור בישראל בכלל ובעברית כשפת היהודים בפרט, ובסיקור המצב בישראל הסתמכו אמצעי התקשורת הערביים על תקשורת זרה. בשלב השני, מאמצע שנות התשעים, חלה פתיחות כלפי ישראל וישראלים החלו מתראיינים לערוצי אלג'זירה ואלע'רביה בערבית או באנגלית. כמו כן, ערוצי התקשורת הערביים סיקרו בשידור חי את תוצאות הבחירות בישראל ונאומים חשובים של פוליטיקאים ישראלים בעברית. כך תורגמו סימולטנית לערבית נאום בר אילן (יוני 2009) וכנס הרצליה (2011) בידי כתבים ערבים אזורי מדינת ישראל המועסקים בערוצים השונים.

בקרב צעירים רבים ברחבי העולם הערבי יש כיום התעניינות בלימוד העברית. על כך מעידות פניות של גולשים ברשתות החברתיות המחפשים אחר אפשרויות ללימוד עברית מחוץ למסגרות הפורמליות. יש ספרים ללימוד עצמי בערבית שחיברו מומחים לערבית בארצות ערב: בקהיר, בדמשק, בערב הסעודית ועוד.<sup>52</sup> אף נמצאים במרשתת אתרים המספקים שיעורים והדרכות בשפה העברית.<sup>53</sup>

במרצת הזמן חדרו לתקשורת הערבית מילים עבריות רבות, במיוחד בתחומי הצבא והפוליטיקה, בתוספת תווית היידוע הערבית 'אל': אַלְמוֹסַאד (الموساد – המוסד), אַלְאַמַּאן (الأمان – אמ"ן), אַלְשַׁאבַּאכ (الشاباك – השב"כ),<sup>54</sup> אַלְשִׁין בֵּית (الشين بيت – הש"ב), אַלְמַרְכַּאפַּא (المركافاه – המרכבה), אַלְמַחְסוּם (المحسوم – המחסום), אַלְמַסְתַּעַרְבִּין (المستعربين – המסתערבים).

<sup>51</sup> בחרי 2001, עמ' 88–99.

<sup>52</sup> ראו רשימת ספרי לימוד בנספח למקורות הביבליוגרפיים.

<sup>53</sup> כגון אלה:

<http://ladeenyon.net/forum/viewtopic.php?f=49&t=33963>

[http://mylanguages.org/ar/hebrew\\_alphabet.php](http://mylanguages.org/ar/hebrew_alphabet.php)

[http://ilanguages.org/ar/hebrew\\_vocabulary.php](http://ilanguages.org/ar/hebrew_vocabulary.php)

<https://www.youtube.com/watch?v=MqMp7B076T8>

; <https://www.englishawe.com/f34-montada>

<sup>54</sup> באמצעי התקשורת הערביים משתמשים במלה העברית ללא תרגום. למשל, בחדשות 'אלג'זירה' (10/11/2003): "ראשי שב"כ [شبابك] לשעבר מזהירים מהמשך כיבוש ישראל לשטחים הפלסטינים"; בתחנת הלוויין הלבנונית 'אלמסתקבל' (25/2/2003): "השב"כ [الشبابك] מחמיר את ההשגחה על הפעילים הפוליטיים הערביים בתוך ישראל".

כמו כן, רווחים באמצעי התקשורת בערבית צירופי לשון שנוצרו באמצעות תרגום שאילה מן העברית: אֶלְמַסְתַּנְקַע אֶלְלַבְנַאנִי (المستنقع اللبناني – הבוץ הלבנוני), גֶּסֶם מִשְׁבּוּה (جسم مشبوه – חפץ חשוד), אֶלְגִּ'בְּהָה אֶלְדַּאכְ'לִיָּה (الجهة الداخلية - חזית העורף), אֶלְקַבְּה אֶלְחִדִּידִיָּה (القبة الحديدية – כיפת ברזל), בִּנְק אֶלְאֶדְאָף (بنك الأهداف – בנק המטרות), אֶלְמַטְבַּח' אֶלְסִיָּאסִי (المطبخ السياسي – המטבחון המדיני), גֶּלַאף גִּזָּה (غلاف غزة – עוטף עזה), תַּדְפִּיעַ אֶלְתִּ'מֶן (تدفيع الثمن – תג מחיר). גם שמות המלחמות והמבצעים הצבאיים בערבית נוצרו באמצעות תרגום מילולי של המונח העברי, כמו חֶרֶף אֶלְאִיאַם אֶלְסִתָּה (حرب الأيام الستة – מלחמת ששת הימים), יַנְאָקִיד אֶלְגִּצִּ'ב (عناقيد الغضب – ענבי זעם), אֶלְרִצָּאן אֶלְמַסְכּוּב (الرصاص المسكوب – עופרת יצוקה), עִמּוּד אֶלְסַחַאב (عمود سحاب – עמוד ענן), אֶלְגִּ'רְף אֶלְצַאמַד (الجرف الصامد – צוק איתן) ועוד.<sup>55</sup>

#### ד. חקר הנושא

נושא המחקר עוסק בסוגיה לשונית-חברתית שלא נחקרה עד היום ברמה האקדמית, פרט למחקר שנערך בירדן, למרות שלמוד העברית עבר כברת דרך ארוכה והיסטורית בארצות ערב השונות. בירדן נערכו שני מחקרים סביב השפה העברית על ידי פִּנְאֻז עבראלחֶק: 'מחקר סוציולשוני של העברית בירדן: השלכות על תכנון השפה';<sup>56</sup> 'השינויים בעמדות של סטודנטים כלפי השפה העברית באוניברסיטה ירדנית'.<sup>57</sup> בהכנת המאמר נעזרנו במאמרים ובמחקרים העוסקים בשפה, בפרסומים בעיתונים ובאתרי מרשתת בערבית, בעברית ובאנגלית.

לימוד העברית בארצות ערב בתקופה המודרנית החל לפני מאה שנה<sup>58</sup> והדבר נמשך עד היום. כדי לעקוב אחר התפתחות לימודי העברית בארצות השונות נקטנו בשיטת המחקר 'העיונית-היסטורית' – העוקב במהלך שנים בציר הזמן או התמקדות בתקופה מסוימת (דיאכרוני וסינכרוני). שיטה זו מסייעת בידינו להסביר ולפרט את התהליכים הייחודיים של כל מדינה המעניקה חסות ללימודי העברית הן במישור הרשמי-האקדמי הן במישור האישי-הפרטני.

<sup>55</sup> לעתים משתמשים גם בשם העברי של המלחמה, כגון 'יום כיפור' [يوم كيפור]; 'עלייה במחירי הנפט בעקבות מלחמת יום כיפור (כיפור) בין מצרים וישראל במלחמת 1973' [ارتفاع أسعار النفط في أعقاب حرب يوم الكيبور بين مصر وإسرائيل في حرب 1973] (מגיד 2000, עמ' 79).

<sup>56</sup> אלחק 1999.

<sup>57</sup> אלחק 2000.

<sup>58</sup> וזאן 2018.

כאמור, לימוד העברית בארצות ערב תלוי בהקשרים הדיפלומטיים בין ישראל ומדינת היעד. במדינות שיש להן הסכמי שלום עם ישראל יש גם נכונות ללמוד את העברית למטרות שונות; ואילו מדינות הנמצאות ביחסי איבה עם ישראל ('מדינות ההתנגדות'), לימוד העברית נעשה משיקולים אסטרטגיים כדי להכיר את שפת האויב לצורכי מודיעין. לאור העובדות האלה חילקנו את המדינות הערביות לשלושה מעגלים מתוך ראייה היסטורית: במעגל הראשון – מדינות שכנות לישראל הקרויות בשם 'מדינות הכתר',<sup>59</sup> מדינות הנחלקות לשתי קבוצות: (א) מצרים וירדן – שלהן יש הסכם שלום עם ישראל, (ב) לבנון וסוריה – המצויות במצב לוחמה עם ישראל; במעגל השני – מדינות ערביות שאינן שכנות לישראל; ובמעגל השלישי – מדינות המפרץ הערבי.

ה. המעגל הראשון: עברית בצל הסכמי השלום בין ישראל למצרים וירדן  
ההתעניינות בלימוד העברית גברה במצרים ובירדן לאחר חתימת הסכם השלום עם ישראל.

#### 1. מצרים

מצרים היא המדינה הערבית הראשונה שגילתה עניין בלימוד השפה העברית. ראשיתו של תהליך זה בימי המלך פואד בשנת 1933 – כשהיתה מצרים תחת שלטון המנדט הבריטי – תהליך שהתעצם לאחר התבוסה הערבית במלחמת 1948. רשות השידור ברדיו המצרית החלה לשדר בעברית ב־3 במאי 1953 ויועדה למאזינים בישראל. הקריינים הראשונים היו פליטים פלסטינים שהגיעו למצרים לאחר מלחמת 1948. שליטתם בעברית לא היתה גבוהה והם הרבו לטעות.<sup>60</sup>

בשנות השישים במאה הקודמת החליט מנהיג מצרים, ג'מאל עבד אלנאצר, להקים מחלקות ללימוד השפה העברית באוניברסיטאות המצריות, במטרה להכשיר גרעין ראשון של דוברי עברית כחלק ממערך המודיעין הכללי, והדבר נעשה תחת הכותרת 'דע את אויבך'. תחילה הוקמו מחלקות ללימוד השפה העברית באוניברסיטאות קהיר ועין שמס, ובעקבות התבוסה במלחמת ששת הימים בשנת 1967 הורחבו הלימודים לאוניברסיטאות אחרות, נוסדו מחלקות ונוספו בהן גם לימודי ספרות עברית, חברה

<sup>59</sup> מונח שטבע נשיא מצרים ג'מאל עבד אלנאצר בשנות השישים במאה הקודמת, לציון המדינות הערביות המקיפות ('המכתרות') את ישראל: מצרים, ירדן, לבנון וסוריה.

<sup>60</sup> משנת 1987 משרת מצרים בשפה העברית בערוץ הלוויין 'טלוויזיית הנילוס' שעתיים ביום, אך שידוריה אינם נקלטים בישראל, הואיל ואינם מועברים בכבלים או בלוויין.

ישראלית ומחשבה יהודית וציונית. חשוב להדגיש, כי לפני כעשור רוב שיעורי העברית באוניברסיטאות אלה נלמדו במסגרת הפקולטות ללימודי המזרח.<sup>61</sup> לאחר שנחתם הסכם השלום בין ישראל למצרים בשנת 1977, וכחלק מההסכם בין שתי המדינות, הוקם בשנת 1982 'המרכז האקדמי הישראלי בקהיר' שפעל בהצלחה לקידום העברית. המרכז היה פעיל מאוד: סופרים, אמנים ואנשי רוח ישראלים הגיעו למצרים והרצו בפני סטודנטים מצרים. במימון אוניברסיטאות ישראליות, מספק המרכז האקדמי טקסטים עכשוויים בלשון העברית ובספרותה שאינם זמינים באוניברסיטאות המצריות.<sup>62</sup> עד היום משמש המרכז אכסניה לסטודנטים מצרים הלומדים עברית ומסייע להם בלימוד עברית, יהדות ותולדות ישראל, ואף עוסק בתרגום ספרות ומחקר מעברית לערבית.

איגודי התרבות של קהיר החרימו כל קשר עם ישראל בין השאר במחאה על מדיניותה כלפי הפלסטינים.<sup>63</sup> עם זאת, למרות הנורמליזציה המוגבלת עם ישראל, נעשו תרגומים לערבית של מיטב יצירותיהם של הסופרים הישראליים בחנויות הספרים במצרים.<sup>64</sup> תרגומים אלה נעשו בידי ערבים ויהודים מישראל<sup>65</sup> וכן בידי מתרגמים מצרים.<sup>66</sup>

בשנת 1995 פתחה חברת מיקרוסופט סניף במצרים ובו מחלקה בעברית. מקבלי השירות מישראל היו נענים בעברית על ידי נציגים מצרים, זאת בשל הפוטנציאל העסקי הגלום בשימוש בכוח העבודה המצרי דובר העברית, שהוא זול מזה שבישראל. מצב זה נמשך עד 2011, שנת עלייתם של 'האחים המוסלמים' לשלטון. אז החליטה החברה לסגור את הסניף במצרים בשל חוסר היציבות הביטחונית.<sup>67</sup>

ריבוי מספר הלומדים במצרים בין 5000 ל-6000 סטודנטים בשנה,<sup>68</sup> מעיד כי המניעים ללימוד העברית כיום שונה מבעבר, וכי אין מדובר עוד רק בבחינת 'דע את האויב', אלא מטעמים שונים, כגון נקודות זכות אקדמיות; תרגומים לאנשי עסקים מצריים; אופק תעסוקתי במערך המודיעין הצבאי; קריירה אקדמאית (מצרים נעשתה

<sup>61</sup> חוגי 2013.

<sup>62</sup> ויליאמס 2009.

<sup>63</sup> שם.

<sup>64</sup> חוגי 2013.

<sup>65</sup> פיאל 2005, עמ' 129–152.

<sup>66</sup> לדוגמה, הרומן 'יסמין' של אלי עמיר, שיצא לאור בשנת 2005, תורגם לערבית במצרים בידי חסין סראג, המכהן גם כסגן עורך השבועון הנפוץ 'אוקטובר'. הסיפור 'אנא מן אליהוד' של אלמוג בקר תורגם לערבית בכתב העת 'אלהאל' בידי מוחמד עבד מאוניברסיטת עין שמס.

<sup>67</sup> גיבור 2018.

<sup>68</sup> ויליאמס 2009.

הספקית העיקרית של ארצות ערב בייסוד קורסים/חוגים ללימוד העברית); מכונים פרטיים ללימודי עברית (ללומדים באוניברסיטה ולקהל הרחב); תרגום מעברית לערבית (המצרים מתעניינים רבות בפוליטיקה הישראלית וביהדות); תעסוקה במגזר התיירות (מדריכי תיירים והעובדים בכפרי הנופש נדרשים לדעת עברית);<sup>69</sup> סקרנות להכיר את השכנים ותרבותם; תחום העיתונות (כל עיתון מעסיק עיתונאי בקי בעברית לסיקור יומיומי של אירועים בישראל). במצרים יש עיתונאים הדוברים עברית רהוטה ומסוגננת. ההפיכה במצרים בשנת 2011 וההפגנות הסוערות שקדמו לה, העניקו הזדמנות יוצאת דופן להכירים.<sup>70</sup>

רכישת העברית מצויה גם בסקטור הפרטי. לדוגמה, העיתונאי מוניר מחמוד, המשדר בשפה העברית ברשות הטלוויזיה המצרית 'ניל', הקים בשנת 2010 את המוסד 'אפאק' (אופקים) ללימודי עברית וישראל.<sup>71</sup> במוסד זה, דירה בת חמישה חדרים, ניתנים קורסים בעברית, ביהדות ובציונות. הוא ציין, כי בקרב הסטודנטים המצרים יש מודעות גבוהה ללימוד העברית וכי הם נחשפים לתרבות ולהיסטוריה הישראלית. בניגוד לחבריהם הרואים בישראל רק מקור של שנאה וכיבוש, הם לומדים להכיר אותה מזווית אחרת לגמרי.<sup>72</sup>

בעידן הטכנולוגי נפרצו החומות. המרשתת, הרשתות החברתיות והרדיו החלו משמשים כלי תקשורת יעיל שבאמצעותו אפשר לקרוא, לכתוב ולהאזין לדוברי העברית. חלק מבוגרי המחלקות לעברית קוראים באופן שוטף באתרים ישראליים במרשתת, מאזינים לרדיו ישראלי, מתכתבים עם ישראלים בפורומים במרשתת ('צ'ט') בנושאים שונים ומתווכחים ביניהם בעברית.<sup>73</sup>

<sup>69</sup> לדוגמה, הבדואים המצרים בסיני נחשפו לעברית לאחר שבאו במגע עם חיילי צה"ל במלחמת ששת הימים ולאחר שאירחו תיירים ישראלים רבים באתרי נופש על חופי הים האדום.

<sup>70</sup> עיתונאים דוגמת הבה חמדי אברסיף (אישה עטופה בחג'אב) ומוניר מחמוד דאגו לדרווח ולעדכן במשך ימים על האירועים שהתרחשו במצרים. הם התראיינו לערוצים הישראליים והפתיעו את המראיינים הישראליים בעברית שבפיהם (קליין 2013).

<sup>71</sup> בריאיון ל'מקור ראשון' אמר מחמוד מוניר: "תואר ראשון בחוג ללימודי עברית נמשך ארבע שנים. הסטודנטים לומדים את ההיסטוריה של השפות השמיות ושל עם ישראל. הם לומדים על הפוליטיקה הישראלית בעבר ובהווה ועושים היכרות עם הוגי דעות וסופרים ישראלים. הם צריכים לדעת בעל פה קטעים בסיפורת העברית ואפילו קטעים מן התנ"ך" (גיבור 2018).

<sup>72</sup> אחמד 2017.

<sup>73</sup> חוגי 2013.

## 2. ירדן :

ההתעניינות בעברית בירדן החלה בשידורי הטלוויזיה הירדנית מעמאן כבר באוקטובר 1972. על העובדים בתחנה זו והרמה הלשונית של השדרים אומר יונתן שונרי:<sup>74</sup>

שנים רבות לאחר שרדיו מצרים החל בשידורים העבריים (המתקיימים גם היום), התחנה מעסיקה ארבעה קריינים, מהם אישה אחת. מדי ערב נמשך השידור רבע שעה והוא מחולק, בדרך כלל, לשידור חדשות על ידי קריין אחד ושידור פרשנות מדינית מפי קריין אחר. בדרך כלל נשמעת עברית די טובה שאוצר המילים שלה אינו חורג מהמקובל בידיעות הראשיות של עיתון החדשות היומי.<sup>75</sup>

בשנת 1984 החלה בירדן התעניינות בהוראת העברית לצרכים ביטחוניים וצבאיים, ובצבא הירדני הוקם מכון שפות ובו יחידה ללימוד עברית לקצינים ולאנשי זרועות הביטחון. לימוד העברית התקיים בשתי רמות: לימודי יסוד – לימוד קרוא וכתוב; ולימוד מתקדם – שיפור השליטה בעברית ותרגום. משך כל רמה – 23 שבועות. לימודים אלה יועדו לקצינים ירדנים ולקצינים ממדינות ערביות ובנות ברית, כגון סעודיה, האמירויות, אלג'יר, פקיסטן, תורכיה ועוד. לצורך הלימוד הוכנו ספרי לימוד וקלטות. כ־1500 אנשי צבא סיימו את לימודיהם עד סוף שנת 2012: 607 מהם בדרגת רב־סרן ו־872 בדרגת סרן.<sup>76</sup>

לאחר חתימת הסכם השלום עם ישראל בשנת 1994, גברה בירדן הדרישה ללימוד השפה העברית והוקמו מרכזים ומכונים פרטיים לתרגום ולהוראה. דוגמה לכך הם: مركز دراسات الشرق الأوسط في عمان (=מרכז המחקרים של המזרח התיכון בעמאן) ו־دار الجليل للدراسات والأبحاث الفلسطينية (=בית הגליל ללימודים ומחקרים פלסטיניים), העוקבים אחר אמצעי התקשורת הישראליים ומתרגמים אותם לערבית. במרכזים אלה נמצאים מלומדים ועיתונאים הלומדים עברית כדי לפענח את ה'קוד הישראלי' ולהבין את יכולותיה של המדינה השכנה. מתעניינים אחרים – חלקם מונעים מסקרנות להוסיף עוד שפה לרפרטואר הלשוני שלהם, וחלקם ללמוד את ההבדלים בין ערבית לעברית, חלקם באים כי הם צריכים עברית לעבודה או כדי לעשות עסקים עם ישראל.<sup>77</sup>

<sup>74</sup> שונרי תשל"ה, עמ' 107.

<sup>75</sup> הטלוויזיה הירדנית שידרה מהדורות חדשות בשפה העברית בין היתר במסגרת שידוריה בשפות זרות, באנגלית ובצרפתית. השידורים בעברית נקלטו בישראל עד חתימת הסכם השלום בין ישראל וירדן בשנת 1994, ומאז נפסקו שידורי החדשות בעברית בטלוויזיה הירדנית.

<sup>76</sup> הצבא הירדני 2013.

<sup>77</sup> ריצמן 2018.

יש כמה גורמים לנוכחותה של העברית בירדן: חלק גדול מאוכלוסיית ירדן הם פלסטינים הבאים במגע עם העברית, הן אלה המבקרים את משפחותיהם בגדה המערבית וברצועת עזה והן פועלים מן הגדה המערבית ומרצועת עזה שעבדו בישראל ועברו להתגורר בירדן; משדרי הטלוויזיה הישראלים בעברית נקלטים היטב בירדן בשל קרבתם; סטודנטים ערבים דוברי עברית מישראל לומדים באוניברסיטאות הירדניות;<sup>78</sup> פריחת המפעלים הישראלים בירדן ומגמת חיזוק הקשרים הכלכליים עם ישראל; הוראת עברית על ידי גופים העוסקים גם בתרגום,<sup>79</sup> חלקם הגדול פלסטינים.

מבחינה אקדמית, למרות הקרבה הגאוגרפית לישראל, התעכבה ההתעניינות בהוראת העברית באוניברסיטאות הירדניות בהשוואה לאוניברסיטאות מצרים ועיראק. בשנות השמונים במאה הקודמת הציעו כמה אוניברסיטאות קורס בחירה או שניים לכל היותר, ומצב זה נמשך עד היום באוניברסיטאות ממשלתיות ובחלק מן האוניברסיטאות הפרטיות, כמו אלאסראא, פילדיפיה ופטר. החלוצה בתחום זה היא אוניברסיטת אלירמוך, שבה הוקם בשנת 2000 החוג המעניק לראשונה תואר ראשון בשפה וספרות עברית בחוג לשפות שמיות ומזרחיות. וכך אמר עבדאללה צ'אלחה, ראש המרכז לחקר ישראל בעמאן בריאיון לעיתון ישראלי:<sup>80</sup>

שפה יכולה לגשר על הפער בין המדינות שלנו. אני רוצה להבין אותך כישראלי, כשותף שלי, כחבר או אויב לעתיד. אני לא הולך לייפות את ישראל, אני רק רוצה לשים את כל העובדות, את המציאות בשטח, כדי שהתלמידים שלי יוכלו להבין את האחר. ואתה לא יכול להבין את האחר אם אתה לא מבין את שפתו, וזה מאוד חשוב לנו.

לטענת צ'אלחה, לימוד העברית באוניברסיטה זו לוקה בחסר. ספר הלימוד העיקרי יצא לאור בשנת 1960 ובו עברית מקראית וטקסטים מיושנים, אין מעבדת שמע, אין קטעי

<sup>78</sup> עראר וחאג' יחיא 2007, עמ' 223–256. סטודנטים אלה משלבים בדיבור ביניהם מלים עבריות כפי הנהוג בארץ, ומחליפים מילים עבריות עם נהגי המוניות. אחד הסטודנטים סיפר לעבד אלרחמן מרעי (מכותבי המאמר), כי באחת ההרצאות נכנס לכיתה מורה ממוצא עיראקי וראה שכולם היו סטודנטים ערבים מישראל. הוא בירך אותם בעברית ואמר להם 'שלום'.

<sup>79</sup> ואלה הם: 'מרכז הגליל בעמאן' מול משרד החקלאות (مركز الجليل في عمان); 'מרכז השפות המודרני בעמאן – אלעבדלי' (مركز اللغات الحديث في عمان – العبدلي); 'מרכז השפות ומרכז הקול והתמונה' בעיר שמיסאני (مركز اللغات ومركز الصوت والصورة); 'המרכז לשפות באוניברסיטה הירדנית' (مركز اللغات في الجامعة الأردنية); 'המרכז לחקר ישראל בעמאן' (مركز الدراسات الاسرائيلية في عمان).

<sup>80</sup> לינפילד 2017.

וידיאו ואין ספרות מודרנית. מסיימי התואר אינם יכולים לקרוא או לדבר עברית מודרנית, אלא בקושי רב.<sup>81</sup>

בעקבות הסכם השלום בין שתי המדינות חקר אלחק<sup>82</sup> בשנת הלימודים 1995–1996 את יחסם של הסטודנטים הירדנים באוניברסיטת ירמון כלפי לימוד השפה העברית. 317 הסטודנטים שהשתתפו במחקר גילו פתיחות כלפי השפה העברית יותר מן המצופה. כ־28% סבורים שהיא שפה יפה; כרבע מהמשתתפים רוצים ללמוד אותה; למעלה משליש רואים בידענה סימן להשכלה. אולם, עם זאת, כ־40% שונאים אותה בגלל שהיא שפת היהודים.

#### 1. העברית בסוריה ובלבנון בצל האיבה

לימוד העברית בסוריה ובלבנון שונה תכלית שינוי בשל האיבה הנמשכת עם ישראל. לימוד העברית במדינות אלה נדרש כאמצעי התמודדות עם ישראל וכאמצעי של לוחמה פסיכולוגית נגדה.

##### 1. סוריה

הסטודנטים הסורים המתמחים בספרות ערבית מחויבים לבחור אחד משני קורסי שפה זרה: עברית (שפת אויב) או פרסית (שפת ידיד). בשנת 2003 החלה הפקולטה לתקשורת באוניברסיטת דמשק ללמד עברית לסטודנטים בשנתם הרביעית, בנימוק שבשלב זה הם בשלים מבחינת הידע שלהם במדיה ויכולים להגיב לאויב ישירות בשפתו.<sup>83</sup>

##### 2. לבנון

באוניברסיטה הלבנונית ובאוניברסיטה האמריקאית הנהיגו לימוד קורסים בעברית המיועדים לסטודנטים המתמחים בשפה הערבית, כחלק מלימודי הבחירה בשפות המזרחיות, הארמית והלטינית. כמו כן יש מנזרים וכנסיות הדואגים ללמד את הארכישופים שלהם את העברית הקדומה, שפת התורה כדי להבין את הברית הישנה.<sup>84</sup> לתושבי דרום לבנון ישנה זיקה חזקה יותר לשפה העברית בשל הימצאותו של צה"ל בדרום המדינה במשך 18 שנים (1982–2000), בעקבות מלחמת לבנון הראשונה. גם אנשי הפלנגות שתמכו בישראל והקימו את צד"ל היו בקשר מתמיד עם המפקדים

<sup>81</sup> יוקד 2017.

<sup>82</sup> אלחק 2000, עמ' 263–273.

<sup>83</sup> אלעבד 2003.

<sup>84</sup> וזאן 2018.

הישראלים דוברי העברית, ולאחר נסיגת צה"ל מלבנון במאי 2000 עברו להתגורר בישראל.

לאחר חתימת הסכם אוסלו בשנת 1993 יצאו הארגונים הפלסטיניים מלבנון והשליטה בדרום לבנון עברה לידי ארגון חזבאללה. עד היום חזבאללה מקדיש תשומת לב מירבית לידיעת העברית כדי להבין את המתרחש בישראל, ולשם כך הוא נעזר בשירותיהם של המשוחררים מבתי הכלא הישראליים. משוחררים אלה מלמדים קורסים בעברית במרכזים המיועדים לכך.

בלבנון יש שתי תחנות המזוהות עם חיזבאללה המשרות תכנים בעברית:

1. תחנת 'אלמנאר' (=מגדלור) השייכת לחזבאללה משדרת בעברית כחלק מן הלוחמה הפסיכולוגית בישראל. בשידורי התחנה נסקרות בהרחבה מהדורות החדשות המשודרות בישראל בתרגום לערבית, ומוצגים צילומים מאזורים שונים בארץ בליווי כיתוב בעברית במטרה להפחיד את הישראלים ולהזהירם. בשנת 2006, במהלך מלחמת לבנון השנייה, הקים הארגון אתר במרשתת בעברית הפונה ישירות לגולשים הישראלים כדי "לספק מידע מסביב לשעון על ההתנגדות לפלישה הציונית ללבנון".<sup>85</sup> מאוחר יותר, הוקם אתר המרשתת של 'אלמנאר' ובו תרגום החדשות המפורסמות בכלי התקשורת בישראל תחת הלשונית 'ישות האויב'.<sup>86</sup>

2. תחנת 'אלמיאדין' (=הכיכרות) – ערוץ טלוויזיה פן-ערבי המקורב לחזבאללה. הערוץ הושק ביוני 2012 מתוך מטרה לצמצם את השפעתן של הרשתות הפן-ערביות בעולם הערבי, 'אלג'זירה' ו'אלערפיה', הממומנות על ידי מדינות סוניות עשירות במפרץ הפרסי. חלק גדול מן הפתבים בתחנה מילאו תפקידים בכירים ברשת 'אלמנאר'. הערוץ ייחס חשיבות רבה למתרחש בישראל והעביר שידורים חיים עם תרגום סימולטני של מסיבות עיתונאים. בערוץ נמצא 'צֶנֶת אסראאיל' (=קול ישראל) בראשותו של פרשן מיוחד לענייני ישראל ממוצא פלסטיני, המסביר בעברית רהוטה את המתרחש בישראל.<sup>87</sup> ערוץ מסרים נוסף שהשתמש בו חזבאללה הוא אתר במרשתת בשפה העברית, ובו חדשות מתעדכנות, פרשנויות ותמונות היום.<sup>88</sup> ישראלים שנכנסו לאתרים השונים שהפעיל

<sup>85</sup> רימון 2006.

<sup>86</sup> עוקבי 2013.

<sup>87</sup> יהב 2014.

<sup>88</sup> האתר מחולק לקטגוריות 'עמוד יסודי' (כך במקור): 'חדשה', 'מדווח', 'ניירות', 'כאלאנדאר', ו'דו"ח של דמות'. כתובת האתר: <http://moqavemat.ir/?lang-he>.

הארגון ראו תמונות זוועה מפורטות, וכל הנסיונות של הישראלים להפיל את האתר בשיטות של לוחמת מידע נכשלו.<sup>89</sup>

ז. המעגל השני: העברית במדינות ערביות שאינן שכנות לישראל

המצרים סייעו לאחייהם במדינות ערב לייסד חוגים לעברית במוסדות האקדמיים שלהם. ואלה המדינות שלימדו בהן עברית:

#### 1. עיראק

ההתעניינות של העיראקים בהוראת השפה העברית החלה בשנות השישים במאה הקודמת. בשנת הלימודים 1969 הוקמה המחלקה לשפות מזרחיות בפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת בגדאד. במחלקה זו נלמדו שלוש שפות: עברית, פרסית ותורכית. בשנת הלימודים 1987-1988 הוקמה באוניברסיטה זו המחלקה לשפות, ולימודי שלוש השפות נעשו חוגים עצמאיים. בשנת 2010 למדו בחוג 150 סטודנטים שיועדו לשרת במערך המודיעין. בתקופת שלטונו של סדאם חוסיין קיבלו הסטודנטים לעברית מלגות לימוד משירות הביטחון העיראקי,<sup>90</sup> אך עם סיום שלטונו ירדה ההתעניינות בלימוד העברית. כיום מונה סגל ההוראה בחוג 38 מרצים: 17 מרצים בעלי תואר דוקטור, שמונה בעלי תואר בספרות עברית ותשעה בעלי תואר בלשון עברית, וזאת מלבד מתרגלים ועוזרי מחקר והוראה.<sup>91</sup> המרצים העיראקים חרוצים בחקר הלשון העברית וספרותה. הם מפרסמים מאמרים בנושא בשלוש השפות, ערבית, עברית ואנגלית. לדוגמה נציין את ג'אסם מוחמד שפרסם מאמר בעברית בתחום הפדגוגיה אודות הקשיים בהוראת העברית שנתקלים בהם הסטודנטים באוניברסיטת בגדאד;<sup>92</sup> ואת מג'יד עבוד רחימה המפרסם מאמרים בתחום הספרות על המבנה של הסיפור העברי הקצר בתקופה המודרנית.<sup>93</sup>

<sup>89</sup> שליפר מ' 2002, עמ' 19.

<sup>90</sup> המלומד העיראקי, עבדאלוהאב אלג'בורי, הבקי בתרגום מעברית לערבית, תרגם בשנת 1972 עבור חיל המודיעין העיראקי מסמך שהכינו דוד בןגוריון ויועציו הביטחוניים בשנת 1953, ובו תכנית מפורטת לפירוק המדינה העיראקית (ראו: אלג'בורי 2009, pulpit.alwatanvoice.com).

<sup>91</sup> על הביוגרפיה של המרצים בחוג ניתן לעיין בקישור זה: [https://colang.uobaghdad.edu.iq/?page\\_id=30874](https://colang.uobaghdad.edu.iq/?page_id=30874).

<sup>92</sup> מוחמד 2022, עמ' 160–172.

<sup>93</sup> רחימה 2012, עמ' 615–638.

## 2. לוב

יוסף טובי קובע, כי לימוד העברית בטריפולי שבלוב החל עוד כאשר היתה לוב תחת שלטון איטליה. בשנת 1931 הקימה 'אגודת בן-יהודה' את בית ספר 'התקווה', ובו נלמדו השפה העברית וכן מקצועות יהודיים וציוניים. בקהילת טריפולי באמצע שנות השלושים של המאה העשרים נוצר מילון עבריי-ערבי יהודי-איטלקי לצורך לימוד הדור הצעיר עברית מודרנית. היה זה מילון שנכתב בהמשכים בגיליונות השבועון 'למדו עברית' ונוספו בו מלים גם על פי בקשת הקוראים.<sup>94</sup> הלימודים התחדשו במאה העשרים ואחת, תחילה רק באוניברסיטת טריפולי, ובשנת 2008 הורחבה ההוראה למרכזי לימוד נוספים במדינה, לבתי ספר ממשלתיים ולקורסים מזורזים. לשם כך נתנה המדינה דעתה להוציא לאור מילונים וספרים מתורגמים לעברית. שינוי זה היה מפתיע למדי, מכיוון שההנהגה הלוברית ראתה בעברית שפתו של אויב מר, וכל מי שדיבר בשפה זו או דיבר עם היהודים הציונים נחשב בוגד.

## ח. המעגל השלישי: מדינות המפרץ הערבי

במדינות המפרץ הערבי נלמדה העברית בשתי מדינות.

## 1. סעודיה

באוניברסיטת 'המלך סעוד' בריאד מנוהלת מאז שנת 1994 תוכנית מיוחדת להוראת השפה העברית במחלקה לשפות מודרניות ותרגום. זו התוכנית היחידה באזור המפרץ הערבי בכלל, ובממלכה הסעודית בפרט, המעניקה תואר ראשון בתרגום מעברית ולעברית. לימודי העברית באוניברסיטת ריאד שונים מתוכניות ללימוד עברית במדינות אחרות, בכך שהם נלמדים במסגרת המחלקה לשפות. לעומת זאת, אוניברסיטאות אחרות מציעות קורסים ללימוד עברית במסגרת לימודי השפה והספרות העברית – כמו באוניברסיטאות מצרים, ירדן ועיראק – או מעניקות תואר ראשון בשפה העברית במסגרת לימודי המזרח הקרוב ולימודי המזרח התיכון, כפי שנהוג באוניברסיטאות אירופה ואמריקה.<sup>95</sup>

על המועמדים ללימודי עברית באוניברסיטת 'המלך סעוד' בריאד להיות בוגרי תיכון ריאלי בציון ממוצע 80 לפחות. בשנת 2006 התמחו בעברית 10 סטודנטים. הם היו מרוצים מלימוד השפה, והצביעו על הדמיון בין הערבית לעברית. הם אף הביעו את

<sup>94</sup> טובי תשע"ו, עמ' 79–94.

<sup>95</sup> על הפקולטה לשפות ולתרגום באוניברסיטת המלך סעוד, ראו בקישור זה: <https://colt.ksu.edu.sa/ar/hebrew-dept>.

הערכתם לסופר סמי מיכאל ולעיתונות הישראלית המעניקה חופש ביטוי רב יותר מאשר העיתונות הערבית. חשוב להדגיש, כי הלומדים לא נתקלו בהתנגדות הוריהם ללימוד העברית.<sup>96</sup>

מרבית המרצים באוניברסיטה כיום הם מצרים, האחרים סעודים ואחד ממוצא ירדני. ראש החוג לעברית לשעבר באוניברסיטה, מוחמד אלגבאן, הדגיש כי בכל שנה מסיימים תואר ראשון בעברית בין 7 ל-14 סטודנטים גברים (לימודי העברית אינם מיועדים לנשים). אלגבאן ציין כי הסטודנטים לומדים טקסטים של הסופרים ברנר, עגנון, אתגר קרת וסמי מיכאל. אלגבאן הוא סעודי דובר עברית רהוטה, בקי בספרות העברית ובהתפתחויות שחלו בה. הוא כתב מאמר בעברית שפורסם בכתב העת 'קשר' של אוניברסיטת תל אביב, ובו הבהיר כי לנביא מוחמד היו יחסים טובים עם היהודים והתנגש אתם על רקע דתי בלבד.<sup>97</sup> נוסף על כך, בעיר מדינה נמצא 'מג'מע פהד' (=אקדמיית המלך פהד) לתרגום הקוראן לשפות שונות. בשנת 2015 תורגם הקוראן לעברית, ופורסם לאחר בדיקה מדוקדקת על ידי מומחים בשפה העברית.<sup>98</sup>

סעודיה עברה כברת דרך משמעותית בכל הקשור לגיבוש עמדתה כלפי ישראל. הדבר החל בעיתונות הסעודית, שבה פרסמו עיתונאים בגלוי מאמרים הקוראים לחייב את כל הילדים הסעודים ללמוד את השפה העברית כדי להבין היטב את הדמות היהודית.<sup>99</sup> במרוצת הזמן נוהלו קשרים דיפלומטיים חשאיים בין סעודיה לישראל, אך הסעודים נשמרו מפרסומם בכלי התקשורת.<sup>100</sup> יחסים אלה קיבלו משנה תוקף בעקבות נרמול היחסים בין ישראל לאיחוד האמירויות.<sup>101</sup>

## 2. כוויית

לימוד העברית בכוויית החל בשנת 2009. הסטודנטים המתמחים בשפה הערבית באוניברסיטת כוויית נדרשים ללימודי השלמה בשפה זרה, ויכולים לבחור בין שתי שפות: פרסית או עברית. המרצה לעברית באוניברסיטה הוא עבדאללה אלדוסרי, הפועל נמרצות לקידום הוראת העברית. בריאיון לעיתון 'אלאנבאא' (=החדשות) הכווייתי אמר

<sup>96</sup> אלצנארה 2006.

<sup>97</sup> ולדמן 2020.

<sup>98</sup> התרגום זמין בכתובת: <https://archive.org/details/FP174232c>.

<sup>99</sup> סאעאטי 2010.

<sup>100</sup> יזרעאלי 2007, עמ' 63–69; בן פורת 2020.

<sup>101</sup> ב-22 בנובמבר 2020 הגיעו מזכיר המדינה האמריקני מייק פומפאו, ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו וראש המוסד יוסי כהן לביקור בערב הסעודית, שם פגשו את יורש העצר מוחמד בן סלמאן. שר החוץ הסעודי הכחיש את קיום הפגישה עם נתניהו (בן פורת 2020), והדלפת הפגישה הזיקה ליחסים.

אלדוסקי כי חיוני מאוד לחקור וללמוד את השפה העברית כי היא חלק מהמורשת הערבית.<sup>102</sup>

#### ט. השינויים בתפיסת העברית בעקבות 'הסכמי אברהם'

שיתופי פעולה אזרחיים בין ישראלים לתושבי מדינות ערב נערכו בערוצים סמויים זה שנים רבות בתחומי סביבה, ספורט, תרבות, תיירות, דת ומורשת, סיוע הומניטרי, רפואה, מדע ומחקר.<sup>103</sup> חתימת הסכם השלום בין ישראל לאיחוד האמירויות הערביות ב־15 בספטמבר 2020, יצרה אווירה חדשה המפרידה בין כינון יחסים דיפלומטיים עם ישראל ובין פתרון הבעיה הפלסטינית, ובעקבות זאת כוננו גם בחריין, מרוקו וסודאן יחסים דיפלומטיים עם ישראל שכונו בשם 'הסכמי אברהם'.<sup>104</sup> אומנם הסכמי השלום מבוססים בעיקר על שיתוף פעולה כלכלי, אך השפעתם הביאה לשינוי עמדות כלפי מדינת ישראל. הדבר ניכר, למשל, בסיקור של ישראל בכלי התקשורת הערביים, שהפך פחות מוטה נגדה. יתר על כן, במדינות אלה ניכרת התעניינות בחברה הישראלית וביחסה לעולם הערבי.<sup>105</sup> לתהליכים אלה השפעה מכרעת על קידום הוראת השפה העברית באותן מדינות שבהן הביקוש לעברית גדל – במיוחד למטרות עסקים ותיירות – כפי שנפרט להלן.

#### 1. איחוד האמירויות

היחסים בין ישראל לאיחוד האמירויות התפתחו במהרה. בניגוד לשלום ה'קר' עם ירדן ומצרים, השלום עם איחוד האמירויות הוא שלום 'חם' וישראלים רבים מגיעים לבקר בה. במאי 2021 נחתם הסכם שיתוף פעולה בין הספרייה הלאומית של ישראל לארכיון הלאומי של איחוד האמירויות. ההסכם מסדיר, בין היתר, שיתוף פעולה בתחומי ההנגשה והדיגיטציה של ארכיונים וכתבי יד חשובים, וחילופי ידע בתחומים הקשורים לחקר האסלאם והמזרח התיכון. עוד באותו החודש חתמו אוניברסיטת תל אביב ו'אוניברסיטת כ'ליפה' באבו דאבי על הסכם להקמת מכון ישראל-אמירתי לחקר המים באבו דאבי ועל הסכם לחילופי סטודנטים.<sup>106</sup> באיחוד האמירויות הביעו עניין ביהדות ובעם היהודי עד כדי שילוב תכנים אלה בתוכניות הלימוד בבתי הספר ובאוניברסיטאות. שיתוף הפעולה

<sup>102</sup> אלכ'אלדי 2009.

<sup>103</sup> קיבריק ולוי 2020, עמ' 2–20.

<sup>104</sup> מקור השם מבוסס מבחינה רעיונית על כך שלפי ההשקפה המוסלמית הצד המשותף ליהדות ולאסלאם הוא היותן דתות 'אברהמיות', דתות שמקורן באברהם אבינו.

<sup>105</sup> אוסמו 2021.

<sup>106</sup> אייכנר 2021.

העלה את המודעות כלפי השפה העברית ברשתות החברתיות, והדבר ניכר למשל בסרטון שבו נראית ילדה מנגנת את 'התקווה' ובברכות בעברית ששלחו אזרחים מאיחוד האמירויות לישראל.<sup>107</sup> גם שר החוץ, בן זאיד, איחל בחשבון הטוויטר הרשמי שלו 'שנה טובה' בעברית בערב ראש השנה תש"ף.

בשל ההתעניינות הגוברת בישראל ולנוכח הביקוש הרב ללימוד השפה העברית הוקם באמירויות 'המכון לעברית' EHI, ובו נלמדים לא רק השפה העברית, אלא גם נושאים הקשורים לתרבות הישראלית, למטבח הישראלי ולהתנהלות כלכלית עם אנשי עסקים ישראליים.<sup>108</sup> הלימודים במכון החלו במרץ 2021, ובשל הקורונה נערכו הקורסים באמצעות תוכנת 'זום' במרשתת. המשתתפים בקורסים אלה נמנים עם כל שכבות החברה, ומספרם הולך וגדל.

הביקוש הרב ללימודי העברית נובע מרצונם של אזרחי האמירויות לבקר בישראל, ללמוד באוניברסיטאות בישראל, להכשיר מדריכי תיירים מישראל, לתקשר עם ישראלים במרשתת, ליצור קשרים עם אנשי עסקים ישראלים ואף מתוך סקרנות גרידא. נוסף על כך, החלה סוכנות הידיעות הרשמית של איחוד האמירויות (وكالة الأخبار الإماراتية, Emirates News Agency) להפעיל אתר בשפה העברית לשימושם של ישראלים בשם 'סוכנות הידיעות של איחוד האמירויות',<sup>109</sup> והשגרירות החדשה בתל אביב מפעילה חשבון טוויטר בערבית שמעדכן על הפעילויות בישראל.

## 2. בחרין

כינון היחסים בין ישראל לבחרין הביא להקמת בית הספר 'אקדמיית שמות להוראת העברית בבחרין' (أكاديمية شيموت, Shemot Academy), המנהל שיתופי פעולה עם אולפנים בישראל. האחראית על הקמת בית הספר ועל ניהולו היא אסמאא אלעטוי, בוגרת החוג לשפה העברית מאוניברסיטת עין שמס במצרים. היא ציינה, שהחליטה ללמוד ספרות ולשון עברית "כדי לחזק את הידע שלי ולהיות מסוגלת לקרוא ספרים לצד דברים נוספים – בשפת המקור". באקדמיה שהקימה נוטלים חלק עשרות תלמידים, רובם בשנות העשרים והשלושים לחייהם. עיקר הביקוש ללימודי עברית הוא של אלה הבאים במגע עם ישראלים בתחום העסקים והתיירות.<sup>110</sup> הקורס החל במאי 2021 (שלב ראשון –

<sup>107</sup> קיים 2020.

<sup>108</sup> פבר 2020.

<sup>109</sup> האתר זמין בקישור: <https://www.makan.org.il/item/?itemid=103449>.

<sup>110</sup> ראו בקישור: <https://mobile.twitter.com/mlevbahrain/status/1362301309177778177>.

למתחילים), ומשתתפים בו תלמידים ממדינות המפרץ, וביניהן בחרין, סעודיה, כוויית ואף תלמיד אחד מעירק.<sup>111</sup>

### 3. מרוקו

דוד גדג', שחקר את היחס לשפה העברית ובנייתה של תרבות עברית בקרב הקהילה היהודית במרוקו במחצית הראשונה במאה העשרים, מציין כי מבוגרים ובני נוער יזמו פעילויות תרבותיות ענפות בעברית, והם הוגדרו כשייכים למגזר המתמערב במרוקו.<sup>112</sup> יזמי התרבות פעלו לבניית התרבות העברית הלאומית בארבע מערכות קהילתיות: עיתונות, בתי ספר, בתי דפוס וספרים באגודות ומועדונים.<sup>113</sup> העיתונות שימשה במה רבת-השפעה לדיונים ציבוריים ויזמי תרבות השתמשו בעיתונים יהודיים מקומיים בצרפתית ובערבית-יהודית לסיקור התרבות העברית ולדיון בה ובחינוך העברי.

בפועל, לימוד העברית החל בעיר תיטואן בשנת 1862, ומשם עבר לערי החוף טנג'יר, אצווירה, מוגדור וסאפי, שהיו חשובות לתרבות ההשכלה האירופית. לערים אלה הגיעה עיתונות עברית ויצירות מקוריות בספרות עברית. כיום יש ארבעה בתי ספר גדולים בקזבלנקה ובהם לומדים עברית 600 תלמידים, מחציתם יהודים ומחציתם מוסלמים. באוניברסיטת 'סידי מַחמד בן עבדאללה' בפאס ניתנו שיעורי עברית כקורסי בחירה בתוכנית הלימודים במדעי הרוח, אך הם הופסקו.

בעקבות הסכם השלום בין ישראל למרוקו שנחתם ב־22 בנובמבר 2020, יש התעניינות גוברת והולכת במורשת היהודית המרוקנית, ובראש ובראשונה בשפה ובספרות העברית. השפה העברית עדיין לא נלמדת באוניברסיטאות במרוקו. המכון היהודי של קרן Séfarade האמריקאי מתכנן להשיק פרויקט ללימוד השפה העברית והתרבות היהודית עבור אזרחי מרוקו המעוניינים בכך. סעידה אלעקבני, מנהלת ulpan hamizrach, יזמה פרויקט שבמהלכו יקודמו חילופי תרבות בין מרוקו לישראל וייערכו ביקורים הדדיים.<sup>114</sup> נוסף על כך, נשקלת פתיחת מסלולים להוראת עברית בבתי הספר היסודיים הממשלתיים. ברחובות מרוקו נראים יותר ויותר שלטים בעברית וקיים ביקוש לקורסי עברית עבור מדריכי טיולים מקומיים. עינת לוי, יועצת מדינית וכלכלית בצוות הנציגות הישראלית שבעיר הבירה רבאט, ציינה כי "אנו מקבלים פניות רבות בנוגע לקורסי

<sup>111</sup> לביא 2020.

<sup>112</sup> גדג' 2021, עמ' 165–170.

<sup>113</sup> אבן-זוהר 1990, עמ' 9–26.

<sup>114</sup> קולות ממגרב 2021.

עברית מאנשים פרטיים שרוצים לדעת את השפה, פשוט כי המרוקנים אוהבים שפות וידועים כדוברי שפות רבות".<sup>115</sup>

##### 5. סודאן

בראשית המאה העשרים החלה מתפתחת קהילה יהודית קטנה בסודאן, בעיקר בכ'רטום הבירה. הקהילה היתה מראשיתה קהילת לוויין של הקהילה במצרים, ובשיאה מנתה כאלף נפש. זו היתה קהילה מודרנית מאוד.<sup>116</sup> לאחר חתימת הסכם ההבנות בין ישראל לסודאן באוקטובר 2020, הציעו כמה סטודנטים הלומדים במכון השפות בכ'רטום לשלב לימודי עברית בנוסף על לימודי האנגלית, הצרפתית והגרמנית. הם ציינו, כי הצעד שנקטה ממשלתם בכינון היחסים עם ישראל הוא הזדמנות להכשיר את מעמדם של המהגרים הסודאנים בישראל ואת מעמדם של מי שמבקשים להגר אליה.<sup>117</sup>

##### י. הבעיות שנתקלים בהן לומדי העברית בעולם הערבי

הוראת העברית בעולם הערבי אינה מתנהלת על מיינוחות, והלומדים נתקלים בקשיים רבים, הן מבחינה פדגוגית הן מבחינה לוגיסטית. להלן נעמוד על הבעיות המרכזיות הניצבות בפני לומדי השפה העברית:<sup>118</sup>

##### 1. שיטות הוראה

ההוראה מתנהלת בצורה טכנית והמטרה לעבור את משוכת הבחינות כדי לקבל את התואר. לאחר ארבע שנות לימודים אין הסטודנטים מסוגלים להבחין בין המונחים הישראלי ליהודי, הם אינם מודעים לקבטים הלאומיים והחברתיים בישראל, וחלקם אף אינם יודעים מה הרקע לסכסוך בין היהודים לפלסטינים.

<sup>115</sup> לביא 2021.

<sup>116</sup> ביזאוי תשס"ז, עמ' 25.

<sup>117</sup> עבראלסיד 2020.

<sup>118</sup> חלק מן הבעיות דלעיל נידונו בסדנה שנערכה בירדן בסוף שנת 2016. המתכנסים בסדנה המליצו על קידום העברית בתחומים אלה: העשרת הספריות בספרים ובכתבי עת מודרניים; הקמת מעבדות שפה ושדרוג מתקנים; התמקדות באינטראקציה ותרגול בהוראה; הבטחת משרות לבוגרים; השקת תכניות לתואר שני ודוקטורט בירדן ובערב הסעודית; הענקת מלגות לסטודנטים מצטיינים לתואר שני להמשך לימודיהם בישראל, בגרמניה ובארה"ב; הקמת עמותה של בוגרי המתמחים לעברית בעולם הערבי (לינפילד 2017).

## 2. השליטה במיומנויות השפה העברית

התלמידים שולטים בקריאה ובכתיבה, אך הם אינם מסוגלים לדבר עברית באופן שוטף. הסיבה לכך טמונה בעובדה שהם אינם באים במגע עם דוברי עברית בשל הימנעותם מביקור בישראל. גם תלמידי דוקטורט בעברית רוכשים את התואר באוניברסיטאות אירופאיות ואינם מוכנים ללמוד באוניברסיטאות ישראליות בשל הסכסוך.

## 3. המחסור במעבדות שפה

מעבדת השפה מאפשרת לסטודנט להקשיב, להתאמן במיומנויות השפה ולתרגל דיבור בעל פה. המעבדה מסייעת ללומד לפתח את כישורי השליטה שלו בשפה ולהתגבר על הקשיים השפתיים.

## 4. יחס החברה כלפי הלומדים

חלק ניכר מן החברה הערבית מתייחס אל לומדי העברית בשלילה, בהקשר של הסכסוך הערבי-ישראלי. הם רואים בסטודנטים הלומדים עברית בוגדים ומשתפי פעולה עם ישראל ומייחסים להם יותר הזדהות עם הציונות ופחות עם הזהות הלאומית הערבית בכלל ועם הזהות הפלסטינית בפרט.

## 5. העסקת הבוגרים

בארצות ערב אין רואים בבוגרים של לימודי העברית הון אנושי שאפשר להפיק ממנו תועלת בהתמודדות עם ישראל. אפשרויות התעסוקה לבוגרים מוגבלות לתחומי התרגום, התקשורת, ההוראה והדיפלומטיה. רובם מצטרפים למעגל האבטלה ומדינותיהם אינן משכילות לנצל את ידיעותיהם בעברית ולהעסיקם במקומות שהעברית נדרשת בהם, כגון בשדות התעופה ובמעברי הגבולות או במכוני מחקר בתחום המחקר המדעי, הנשק, החקלאות והתעשייה, שדיווחיהם עשויים לשמש כלי חשוב בידי מקבלי ההחלטות.

## 6. המגע עם הישראלים

סטודנטים ומרצים עלולים להיתקל בקשיים אם ברצונם לנסוע לישראל כדי ליצור אינטראקציה עם עמיתיהם הישראלים בנושאי הלשון העברית וספרותה. כל מי שבא במגע עם אינטלקטואלים ישראלים, סופרים, משוררים ואנשי רוח או מתעניין בתרבות הישראלית ובתרגום יצירות מעברית לערבית – נחשב גורם עוין המקדם את הנורמליזציה עם ישראל והופך להיות מנודה בחברה.

## 7. המקורות בעברית

בספרות הערבית יש מחסור גדול במקורות עבריים בשל האיסור לרכוש ספרים ישירות מישראל. לפיכך, נאלצות הספריות להיעזר בשירותי תיווך והדבר מעלה את מחירי הספרים באופן ניכר.

## 8. פרסום מחקרים

סטודנטים הלומדים עברית לתארים מתקדמים, שני ושלישי, עורכים את מחקריהם בעברית, אך עבודותיהם אינן מתפרסמות. לאחרונה פרסמו עוזרי הוראה וסטודנטים את חיבוריהם במרשתת לקהל הרחב.<sup>119</sup>

## 9. תרגומים מעברית לערבית

מעטים הם המשכילים הערבים הבקיאים בשפה העברית; על כן אין בנמצא תרגומים רבים של ספרים בעברית. דבר זה אינו מאפשר חשיפה משמעותית של הצעירים הערבים בפני העברית ודובריה והדבר גורם לחוסר ההתעניינות בלימוד השפה.

לבסוף נציין כי קיים נתק מוחלט בין האוניברסיטאות בעולם הערבי לאוניברסיטאות בישראל בהקשר של קשרי חוץ בכלל ושל לימודי העברית בפרט. המרצים באוניברסיטאות הם עובדי מדינה החוששים מהשלכות ביקורם בישראל ומשיתוף פעולה עם אקדמאים ישראליים. עבדאללה צנאלחה, ראש 'המכון לחקר ישראל' בעמאן, קבע שלימוד העברית אינו רק באחריות הערבים, אלא גם באחריות ישראל, שאינה משקיעה מספיק משאבים בפיתוח לימוד העברית בעולם הערבי.<sup>120</sup> אומנם יש מתח המקשה על שיתופי הפעולה בין האוניברסיטאות, אבל ישראל יכולה לעשות זאת באמצעות מדינות וארגונים באירופה או אוניברסיטאות זרות, שיעבירו חומרי לימוד עדכניים לירדן ומצרים. עניין זה ראוי שיהיה אינטרס ישראלי מובהק לשם יצירת בסיס ללימוד אקדמי של העברית המודרנית, באופן החורג מן ההקשר של הסכסוך הדתי והכיבוש.

## סיכום ומסקנות

לאחר שנעשתה ישראל מדינה מרכזית במזרח התיכון, החלה העברית לעורר את סקרנותם של הערבים באזור. למרות היחס הלא-מחמיא של החברה היהודית כלפי השפה הערבית,<sup>121</sup> נראה כי בחלק ממדינות ערב מתפתחת בתהליך זוחל גישה פחות עוינת

<sup>119</sup> ראו, לדוגמה, מחקרו של מחמד 2002.

<sup>120</sup> יוקד 2017.

<sup>121</sup> מנדל 2015, עמ' 33.

למדינת ישראל, גישה המבוססת על הכרת המציאות ועל התועלת המעשית מהפשרת היחסים עם מדינת ישראל מחד גיסא, ומאידך – ההכרה בקיומה של העברית. ככלל, היחס אל העברית קשור בסכסוך הישראלי-פלסטיני. במשך תקופה ארוכה היתה ישראל מנודה באזור, אך מאז חתימת הסכם השלום בין ישראל למצרים חל שינוי לטובה ביחס אליה והוא קיבל משנה-תוקף בעקבות המשך מגמת הסכמי השלום עם ירדן. היחסים הגיעו לשיאם עם 'הסכמי אברהם' בין ישראל לאיחוד האמירויות, שהביא בעקבותיו ההסכמים נוספים, עם בחריין, עם מרוקו ועם סודאן. חשיבותם של הסכמים אלה אינה רק בהבט הכלכלי, אלא גם בהבט החברתי-האזרחי. הם שינו תפיסות עולם ישנות ותרמו לשבירת החומות בין העמים. שינוי זה הביא להתעניינות בשפה העברית ולשילובה בתוכניות הלימודים.

לימוד העברית בעולם הערבי החל מתוך הצורך בהכרת שפת האחר לשם איסוף מודיעין – 'דע את האויב', ותפיסה זו שרירה וקיימת עד היום בקרב המתנגדים לקיומה של ישראל, כגון סוריה, חמאס וחיזבאללה. שפת האויב היא שפה של אנשים שאינם יכולים להיות אויבים לאורך זמן. כיום, בחלק לא מבוטל ממדינות ערב נתפס לימוד העברית בבחינת 'דע את השכן'. אין ספק, שדיעת השפה עשויה לתרום להבנה בין-תרבותית ולזיקה חברתית-מדינית בין היהודים לערבים באזור. השפה יכולה לקרב בין העמים והיא כלי חשוב לקידום השלום באזור לטווח הארוך.

בארץ ובמקומות שונים במזרח התיכון נוטים הערבים לקבל את העברית, ללמוד אותה ולהשתמש בה. עם זאת, עדיין ארוכה הדרך: השיגי הסטודנטים בעברית נמוכים בשל העדר מימון ובשל אדישות, ולעתים עוינות החברה הסובבת פוגעת במבקשים ללמוד עברית. עוינות זו נובעת מן ההתנגדות לרכישת שפה שתאפשר לתקשר עם הישראלים, הואיל ויש בכך סוג של נורמליזציה. נוסף על כך, הספריות בעולם הערבי חסרות חומרי לימוד בעברית וכתבי העת אינם זמינים לסטודנטים.

להערכתנו, הבעיה של הציבור הערבי אינה הציבור היהודי-ישראלי או השפה העברית, אלא מדיניותן של ממשלות ישראל ביחס לפלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה והתנגדותן להקמת המדינה הפלסטינית. פתרון הבעיה הפלסטינית עשוי להסיר את החומות בין הישראלים לערבים ולפתוח אשנב ללימוד השפה העברית וכן לכונן יחסי שלום בעתיד עם שאר מדינות ערב. באמצעות הידע של השפה העברית הצעירים יוכלו לבקר, לעבוד וללמוד בישראל, וכן לחזק קשרי ידידות עם ישראלים.

חקר העברית בעולם הערבי הוא נושא מעניין. זהו דיון ראשוני וחלוצי ששרטט בקווים כלליים את הקפה של התופעה מנקודת מבט סוציולינגוויסטית-פוליטית. יש צורך

להקדיש לנושא זה מחקרים מעמיקים בעתיד גם מנקודות מבט אחרות, בלשוניות ותרבותית.

### ביבליוגרפיה

- אבן־זוהר 1990 Itamar Even-Zohar, Polysystem Theory. *Poetics Today* 11 (1), pp. 9–26
- אורבך א' תרצ"ט אפרים אורבך, תעודה עברית ממצרים משנת 1302. ציון ד, עמ' 349–350
- אורבך י' 2010 יהודית אורבך, נרטיבים לאומיים ביישוב סכסוך בעל אופי זהותי. בתוך: יעקב בריסימן־טוב (עורך), חסמים לשלום בסכסוך הישראלי-פלסטיני, עמ' 158–187. ירושלים
- אוסמו ל' 2021 רק קצה הקרחון: שנה להסכמי אברהם – מה קורה בשטח? אוחזר מאתר ידיעות אחרונות – Ynet, 14/8/2012: <https://www.ynet.co.il/news/article/s1lywbegt>
- אחמד 2017 אמירה אחמד, الشباب المصري يتعلم العبرية [=הצעירים המצריים לומדים עברית]. *Al-Monitor* 21/6/2017
- אייכנר 2021 איתמר אייכנר, מכון ישראל-אמירתי לחקר המים ייפתח באבו דאבי. אוחזר מאתר ידיעות אחרונות – Ynet, 31/5/2021: <https://www.ynet.co.il/news/article/S1aGmBZcO>
- איקון 2019 נטלי איקון, אוטונומיה לשונית ולא שפה רשמית. השילוח 16, 123–143
- אלאנבאא 24/1/2009 (ערבית). זמין בקישור: <https://www.alanba.com.kw/ar/kuwait-news/education/42303/24-01-2009>
- אלג'בורי 2009 עבדאלוהאב אלג'בורי, تجربتي مع اللغة العبرية [=הניסיון שלי עם השפה העברית]. דוניא אלוטן 20/2/2009. זמין בקישור: <https://pulpit.alwatanvoice.com/content/print/159811.html>
- אלון 2010 אלעאי אלון, חסמים תרבותיים בסכסוך הישראלי-פלסטיני. בתוך: יעקב בריסימן־טוב (עורך), חסמים לשלום בסכסוך הישראלי-פלסטיני, עמ' 267–293. ירושלים
- אלחק 1999 Fawzi Al-Haq, Sociolinguistic Study of Hebrew in Jordan: Implications for Language Planning. *International Journal of the Sociology of Language* 140, pp. 45–58

- אלחק 2000 --, Changes in the Attitudes of Jordanian University Students to the Hebrew Language. *Journal of Sociolinguistics* 4(2), pp. 263–273
- אלכ'אדי 2009 מחמד אלכ'אדי, عبدالله الدوسري: دراسة اللغة العبرية ضرورية وهي جزء من التراث العربي [=עבדאללה אלדוסרי: חקר השפה העברית חיוני והיא חלק מהמורשת הערבית]. זמין בקישור: <https://www.alanba.com.kw/ar/kuwait-news/education/42303/24-01-2009>
- אלסיד 1981 נואף אלסיד, المبنى الاجتماعي للمجتمع الإسرائيلي وتأثيره على الوضع السياسي 1948–1975 [=המבנה החברתי של החברה הישראלית והשפעתו על הקבט הפוליטי 1948–1975]. קהיר
- אלעבד 2003 למיס אלעבד, اللغة العبرية تدخل قسم الاتصال بجامعة دمشق وبفضل الطلاب تعلم اللغة الفرنسية [=העברית חודרת לחוג התקשורת בדמשק והסטודנטים מעדיפים את השפה הצרפתית]. אלחיאת, 30/12/2003
- אלגברא 1997 שפיק אלגברא, إسرائيل والعرب: من صراع القضايا إلى سلام المصالح [=ישראל והערבים: ממאבק על סוגיות אל שלום אינטרסים]. ביירות
- אלצנארה 2006 في جامعة بن سعود بالرياض يتعلمون العبرية [=באוניברסיטת המלך בן סעוד בריאד לומדים עברית]. אלצנארה, 26/11/2006
- אמארה 2018 Muhammed Amara, *Arabic in Israel – Language, Identity and Conflict*. London-New York
- אנדי והאשם 2021 Vivian Undi & Harwati Hashim, The Demands of 21<sup>st</sup> Century Learning: A Study on Primary School Teachers' Attitudes towards Using ICT in English as a Second Language (ESL) Classrooms. *Creative Education* 12, pp. 1666–1678
- אמיתי 1999 יוסי אמיתי, מצרים וישראל – מבט משמאל. חיפה
- בחרי 2001 Louay Bahry, The New Arab Media Phenomenon: Qatar's Al-Jazeera. *Middle East Policy* 8(2), pp. 88–99
- ביזאוי תשס"ז איל שגיא ביזאוי, התיאטרון והקולנוע. בתוך: נחם אילן (עורך), מצרים: קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, עמ' 161–178. ירושלים
- ביזאוי תשע"ה --, יהודים באור הזרקורים: היהודים בקולנוע ובתיאטרון במצרים. עת-מול 237, עמ' 23–25
- בן פורת 2020 עדן בן פורת, מקור ישראלי: על הטיסה לסעודיה – נתניהו וראש המוסד. אוחזר מאתר ערוץ 7, 23/11/2020

- [illegible]

- זיסר 2020 אייל זיסר, ישראל והעולם הערבי – לשבור את תקרת הזכוכית. עדכן אסטרטגי 23 (3), עמ' 3–14
- חוגי 2013 ג'קי חוגי, יש עם מי לדבר – בקהיר. אוחזר מאתר: AL-MONITOR, 16.4.2013 :  
<https://www.almonitor.com/iw/contents/articles/originals/2013/04/egyptians-interest-in-israeli-culture.html>
- חזן תשע"ג אפרים חזן, היצירה הערבית-יהודית בתוניסיה. מאזנים 87 (6), עמ' 23–25
- טובי תשס"ט יוסף יובל טובי, היחס לשפה העברית ולימודה בתוניסיה בשלהי המאה התשע-עשרה ובמאה העשרים. בתוך: אפרים חזן וחיים סעדון (עורכים), תרשיש: מחקרים ביהדות תוניסיה ומורשתה, עמ' 269–310. רמת גן
- טובי תשע"ה --, הוראת העברית החדשה בהשקפת ההנהגה הרוחנית בג'רבה שבתוניסיה במחצית הראשונה של המאה העשרים. הגות בחינוך היהודי יא, עמ' 118–153
- טובי תשע"ו --, השבועון "למדו עברית" של ארגון "בן יהודה" בטרפולי שבליוב. כרמלים יב, עמ' 79–94
- טובי תש"ף --, ספרי לימוד להוראת העברית ומחבריהם בקהילות תוניסיה ואלג'יריה. בתוך: יאיר ברקאי, חיים גזיאל, מוטי זלקין, לובה ר' חרל"פ ושמחה קוגוט (עורכים), זכור לאברהם: אסופת מאמרים ביהדות ובחינוך לזכר ד"ר אברהם זלקין, עמ' 278–292. ירושלים
- טובי תשפ"ב --, התמורות בעמדת מלומדים מוסלמים מתימן ביחס ליהודי תימן. תהודה 41, עמ' 257–276
- יאשימה ואחרים 2004 Tomoko Yashima, Lori Zenuk-Nishide & Kazuaki Shimizu, The Influence of Attitudes and Effect on Willingness Language Communication. *Language Learning* 54, pp. 119–152
- יהב 2014 ניר יהב, מיוחד: איך הפך הבייבי של איראן ונסראללה לערוץ החשוב בעולם הערבי. אוחזר מאתר וואלה 27.11.2014 :  
<https://b.walla.co.il/item/2805590>
- יוקד 2017 צח יוקד, כומר קתולי, רב הומו והייטיקסט אפרראמריקאי נכנסים לשיעור עברית. נדלה מאתר כלכליסט 3/8/2017 :  
<https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3718436,00.html>

- יזרעאלי 2007 שרה יזרעאלי, הידברות סעודית ישראלית: נסיכים ורוח, וגשם אין.  
עדכן אסטרטגי 10 (2), עמ' 63–69
- פיאל 2005 מחמוד פיאל, מעברית לערבית: אינטרפרטציה של הלשון העברית  
בתרגומים מן הספרות העברית החדשה לשפה הערבית. גג 11, עמ'  
152–129
- פיאל 2014 --, תרגומי הספרות הערבית לעברית מאוריינטליזם להתקבלות.  
העברית סא (ד), עמ' 175–192
- לביא 2021 דן לביא, מרוקאי דְּבַר עברית: המוסלמים במרוקו לומדים את שפת  
הקודש. אוחזר מאתר ישראל היום, 24/12/2021 :  
<https://www.israelhayom.co.il/judaism/world-news-judaism/article/6186972>
- לביא 2022 --, לומדים עברית במפרץ: התקשורת קרובה יותר כשמסירים את  
מחסום השפה. אוחזר מאתר ישראל היום, 30/1/2022 :  
<https://www.israelhayom.co.il/judaism/world-news-judaism/article/7552434>
- לוסי 1992 John Lucy, *Language, Diversity and Thought*. Cambridge:  
לינפילד 2017 Ben Lynfield, *Jordanian Conference Urges Boost for Hebrew  
Study in Arab World*. *Jerusalem Post*, 8/1/2017. Retrieved  
from:  
<https://www.jpost.com/middle-east/jordanian-conference-urges-boost-for-hebrew-study-in-arab-world-477754>
- מגיד 2000 כמאל מגיד, العولمة والديمقراطية: دراسة لأثر العولمة على العالم  
والعراق [=גלובליזציה ודמוקרטיה: מחקר השפעת הגלובליזציה על  
העולם ועיראק]. לונדון
- מחמד 2022 אחמד ג'אסם מחמד, הקשיים הלשוניים של סטודנטי המחלקה ללשון  
העברית באוניברסיטה של בגדד (תואר הפועל לדוגמה). *חוליות אִדָּב*  
عين شمس (=שנתון מדעי הרוח של עין שמס) 50 (2), עמ' 160–172
- מנדל 2015 יונתן מנדל, השפה הערבית. מפתח 9, עמ' 31–52
- מרתצ'א 2006 אחסאן מרתצ'א, الأمن القومي "الإسرائيلي" في تطورات المفاهيمية  
والعملانية [=הביטחון הלאומי "הישראלי" בהתפתחותו המושגית  
והמבצעית]. בירות
- נחתומי 2003 אוהד נחתומי, על שפה וזהות. עיון: רבעון פילוסופי נב, עמ' 139–152
- סאעאטי 2010 אמין סאעאטי, عَمُوا اولادنا اللغة العبرية [=למדו את ילדנו השפה  
העברית]. 26/9/2010 מאתר אלאקתצאדיה:

- [https://www.aleqt.com/2010/09/26/article\\_446747.html](https://www.aleqt.com/2010/09/26/article_446747.html)  
Yasir Suleiman, *A War of Words: Language and Conflict in the Middle East*. Cambridge 2004 סולימן 2004
- חיים סעדון, פניה המגוונות של הציונות בתוניסיה: עו"ד אלפרד ולנסי והרב כ'לפון משה הכהן. ציונות דתית 7, עמ' 183–206  
פרס סעיד, ترجمة إسرائيل للأدب العربي: الدافعية، المسارات والمآلات  
[=תרגום ישראל לספרות הערבית – המוטיבציות, המסלולים והמשמעויות]. אלפייסל 48/9, עמ' 86–89  
Bernard Spolsky, *Bridging the Gap: A General Theory of Second Language Learning*. *Tesol Quarterly* 22, pp. 377–396 1988 ספולסקי 1988
- Hassan R.S. Abd-el-Jawad & Fawwaz al-Abed Al-Haq, *The Impact of the Peace Process in the Middle East on Arabic*. In: Michael Clyne (ed.), *Undoing and Redoing Corpus Planning*, pp. 415–443. Berlin-New York 1999 עבדאלג'ואד ואלחק 1999
- תסנים עבדאלסיד, دعوات لتعليم اللغة "العبرية" في معاهد بالخرطوم  
[=קריאות ללימוד השפה "העברית" במכוניס אקדמאיים בחרטום].  
Sudan First, נדלה ביום 29/10/2010 בקישור:  
<http://sudanfirst.com/2020/10/16298>  
Muhammed Obeidat, *Attitudes and Motivation in Second Language Learning*. *Journal of Faculty of Education* 18 (22), pp. 1–17 2005 עובידאט 2005
- יהודה עוקבי, מאל ג'זירה ועד חיזבאללה: העולם הערבי מסקר את הבחירות בישראל. נדלה ביום 20.1.2013. מאתר פורבס ישראל:  
<https://forbes.co.il> 2013 עוקבי 2013
- עראר וחאג' יחיא 2007 כ'אלד עראר וקוסאי חאג' יחיא, סטודנטים ערבים מישראל באוניברסיטאות בירדן: סוגיות ודילמות. בתוך: כ'אלד עראר וקוסאי חאג' יחיא (עורכים), האקדמאיים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל, עמ' 223–256. תל אביב  
אבי עשור, טיפוח מוטיבציה פנימית ללמידה בבית הספר: הלכה למעשה. חינוך לחשיבה 20, עמ' 167–190 2001 עשור 2001
- Tabitha Payne and Richard Lynn, *Sex Differences in Second Language Comprehension*. *Personality and Individual Differences* 50 (3), pp. 434–436 2011 פיין ולין 2011

- פרבר 2020 יענקי פרבר, בעקבות ההתעניינות הרבה: מכון ללימוד השפה העברית באמירויות. נדלה בתאריך 20/11/2020 מאתר בחדרי חרדים: <https://www.bhol.co.il/news/1155798>
- פרי 1999 יעקב פרי, הבא להרגך. תל אביב
- פריאור 2007 ענת פריאור, דרלשוניות: פרספקטיבות מפסיכולוגיה קוגניטיבית ומדעי העצב. אוריינות ושפה 4, עמ' 7–15
- קולות ממגרב 2021 عقب عودة العلاقات مع إسرائيل.. مبادرات لتعليم العبرية في المغرب [=בעקבות נרמול היחסים עם ישראל: יוזמות להוראת העברית במרוקן]. נדלה בתאריך 27/1/2021 מאתר מגרב טיימס: <https://www.maghrebvoices.com/morocco/2021/01/17/>
- קיבריק ולוי 2020 רועי קיבריק ועינת לוי, שיתוף פעולה בין ישראל ומדינות ערב: כיצד זה עובד ברמה האזרחית? רמת גן
- קייס 2017 --, חיוני במלחמה ובשלום, לומדים עברית בעולם הערבי. אוחזר מאתר 3.1.2017, Ynet
- קייס 2020 --, מסימני השלום: באיחוד האמירויות לומדים עברית. אוחזר מאתר כאן, תאגיד השידור הישראלי: <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4902251,00.html>
- קליין 2013 יוסי קליין, תראו, ערבי מדבר עברית! נדלה מאתר הארץ: <https://www.haaretz.co.il/opinions/.premium-1.2068485>
- רוזנבאום תש"ן גבריאל רוזנבאום, מילים עבריות ושפת סתרים של צורפים קראים בפי יהודים ולא־יהודים במצרים המודרנית. פעמים 90, עמ' 115–153
- רחימה 2021 מגיד עבוד רחימה, המבנה האמנותי של הסיפור העברי הקצר המודרני (=בשני סיפוריה של דבורה בארון לדוגמה). *مجلة الآداب* (כתב העת למדעי הרוח) 137 (2), עמ' 615–638
- רחמן 2002 Tariq Rahman, Language, Power and Ideology. *Economic and Political Weekly*, Vol. 37, No. 44/45, pp. 4556–4560
- רימון 2006 רן רימון, החיובאללה פתח אתר בעברית. נדלה מאתר ידיעות אחרונות, 17.10.2006
- ריצמן 2018 <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000142875>  
Derek Ritzmann, Hebrew Classes in Amman- Breaking the "Israeli Code". Retrieved from: <https://www.goethe.de/ins/us/en/kul/sup/fpf/21029987.html>

|                |                                                                                                                                                                                                                    |
|----------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| שונרי תשל"ה    | יונתן שונרי, עברית בשידור הטלוויזיה הירדנית. בתוך: עוזי אורנן ובן ציון פישלר (עורכים), ספר רוזן, עמ' 107–112. ירושלים                                                                                              |
| שלייפר ר' 2002 | רון שלייפר, לוחמה פסיכולוגית בישראל – עיון מחודש. רמת גן                                                                                                                                                           |
| שלייפר מ' 2014 | מיכל שלייפר, היבטים לשוניים וחברתיים-תרבותיים בהפקת שיח כתוב ושיח דבור בקרב לומדים יוצאי אתיופיה בישראל. בתוך: סמדר דוניצה-שמידט ועפרה ענבר-לוריא (עורכות), סוגיות בהוראת שפות בישראל, כרך א, עמ' 185–200. תל אביב |
| שרביט תשע"ט    | יוסף שרביט, השותפות ההיסטורית בין חכמי אלג'יריה ובין חכמי ארץ ישראל בעידן של תמורות (1830–1962). ליבי במזרח א, עמ' 295–322                                                                                         |
| תירוש-בקר תש"ן | עפרה תירוש-בקר, המרכיב העברי בערבית-היהודית. לשוננו לעם מ/מא, עמ' 331–337                                                                                                                                          |

## נספח

## ספרים ללימוד הלשון העברית בעולם הערבי

|                |                                                                                                                                   |
|----------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| אבו שמיסה 2003 | מאזן אבו שמיסה, اللغة العبرية [=הלשון העברית]. קהיר: אלדאר אלערביה ללעלום                                                         |
| אלבאסוסי 2008  | שימאא אלבאסוסי, [השם הערבי] [=הסמכות העיקרית ללימוד דקדוק הלשון העברית המודרנית]. קהיר: אלדאר אלמצריה ללעלום                      |
| אלסאמי 2014    | מחמד אלסאמי, شالوم 1: المحادثة بالعبرية [=שלום 1: הדיבור בעברית], כרך ראשון. קהיר: אלמג'מע אלת'קאפי אלמצרי                        |
| אלסאמי 2017    | --, شالوم 2: كتاب الأفعال – وزن وفعل [=שלום 2: ספר משקל הפעלים – משקל ופועל], כרך שני. קהיר: אלמג'מע אלת'קאפי אלמצרי              |
| אלצ'נאף 2004   | מחמד תאופיק אלצ'נאף, عبرية مبسطة [=עברית פשוטה], א-ב. סוריה: ספריית אלנור                                                         |
| דודין 2003     | מאג'ד דודין, تعلم العبرية بدون معلم [=למד את העברית בלי מורה]. עמאן: דאר אלסראא                                                   |
| דרויש 2013     | מדחת דרויש, الأسرع والأسهل لتعلم العبرية [=המהיר והקל ביותר ללימוד העברית]. קהיר: דאר אלרוצה                                      |
| כמאל 1963      | רבחי כמאל, دروس في اللغة العبرية [=שיעורים בלשון העברית]. ביירות: דאר אלעלם ללמלאיין.                                             |
| כמאל 1968      | --, العبرية بدون معلم، طريقة سهلة لتعلم اللغة العبرية [=העברית בלי מורה, דרך קלה ללימוד הלשון העברית]. ביירות: דאר אלעלם ללמלאיין |

- סלימאן צ' 2005  
 צִבְחִי סְלִימָאן, تَعَلَّمَ الْعِبْرِيَّةَ بِدُونِ مَعْلَمٍ [=לִמַּד את העברית בלי מורה].  
 קהיר: דאר אלכתאב
- סלימאן ע' 2000  
 עליאן סלימאן, قواعد اللغة العبرية [=דקדוק הלשון העברית]. ריאד:  
 אוניברסיטת המלך סעוד
- עבדאלואחד 2018  
 פואד עבדאלואחד, الجديد في المحادثة بالعبرية [=שיחון עברייערבי].  
 קהיר: אלמאססה אלמצריה ללתסויק ואלתוזיע
- עבדאלראוף 2009  
 עֻנִי עבדאלראוף, قواعد اللغة العبرية [=דקדוק הלשון העברית]. קהיר:  
 דאר אלנור
- ראוי 2006  
 אחמד כאמל ראוי, اللغة العبرية: قواعد ونصوص [=הלשון העברית –  
 דקדוק וטקסטים]. קהיר
- ראשד 1993  
 סייד פראג' ראשד, اللغة العبرية: قواعد ونصوص [=השפה העברית:  
 דקדוק וטקסטים]. ריאד: דאר אלמריך'